GERARD J. M. VAN HET REVE
Van Domela tot Gorter (Memoires V)

VICTOR E. VAN VRIESLAND
VERJARING / J. KASSIES
AUSCHWITZ HERDENKING
A. DONKER: H. GORTER
NA VERLOOP VAN TIJD

W. Klinkenberg Het Kamerlid / H. Foppe en
Clem Schouwenaars Verzen / Kort Bestek
Jef Last en W. F. W. / Ex Libris A. Donker

DE NIEUWE STEM

20e jaargang no. 5
mei 1965

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

fing. Dat is: rechtdoening. De strafwet is gegrondvest op vergelding van kwaad, op straf. Haar beginselen liggen verankerd in het rechtsgevoel van de mensheid. Dit rechtsgevoel is de grondslag en toetssteen van maatschappij en staat, en uitgedrukt in de democratisch tot stand gekomen wet.

Barmhartigheid is het prerogatief niet van de gemeenschap – deze behoeft en eist recht – maar van de individuele mens. Aan haar is geen grens, men kan haar niet ten dele toepassen. Maar men kan ook geen samenleving op haar bouwen, want zij is in strijd met –, zij strijdt tegen de rechtvaardigheid van het recht, dat rechtspleging vraagt en vergelding van onrecht door wettige bestraffing van de schuldige. Ook is zij vaak een camouflage voor gemakzucht, struisvogelpolitiek, denkluiheid of erger.

De gruwelijkheid van de in de oorlog gepleegde misdaden gaat kwantitatief en kwalitatief het voorstellingsvermogen te buiten: wij konden ons deze in of onmiddellijk na de oorlog waarlijk niet of nauwelijks beter indenken dan thans na twintig jaren, waarin aan zo veel hartstochtelijke toekomstverwachtingen van toen de bodem is ingeslagen. Wij weten en wisten de misdaden zonder ze in onze geest te verwezenlijken. Die onvoorstelbaarheid mag geen oorzaak worden van straffeloosheid. De begane oorlogsmisdaden zijn het niet zozeer, die in al die jaren zijn vergeten, als wel het gevaar, in geen enkel opzicht denkbeeldig, dat zij morgen in neo-nazisme en fascisme zullen terugkeren en dat politiek gesproken ons decennium niet onvergelijkbaar is met dat van 1930–1940.

Alleen rechtdoening kan hierin verandering brengen – een rechtdoening die ook afgezien van het probleem der verjaring al minimaal werd toegepast. Rechtdoening om ons heden en onze toekomst te beschermen, zeker –; maar toch vooral, en laten we het ronduit erkennen, rechtdoening ter eindelijke bevrediging van ons zo deerlijk geschonden rechtsgevoel.

Zuivering opdat tussen de mensen mogelijk zij dat zij elkander met barmhartigheid bejegenen.

J. Kassies

AUSCHWITZ-HERDENKING

Daar zijn wij dan weer bijeen, voor de twintigste keer. Er zullen velen onder u zijn, die zich vandaag voor ogen hebben gehouden: twintig jaren zijn het al weer. De generatie die Auschwitz heeft gezien, begint langzaam maar zeker haar plaats af te staan aan de generatie die van Auschwitz alleen maar heeft gehoord. Nog eens twintig jaren — en hoe kort is dat — en er zullen nog maar weinig ooggetuigen meer zijn. Een gedachte die wel eens kan verschrikken: als er alleen nog maar herinnering is, als er alleen nog maar de verhalen zijn van vroeger — wat zal dan de werkelijkheid van Auschwitz zijn? Niet meer dan een indrukwekkend monument? Is alles wat wij beleefd hebben en nog beleven zó betrekkelijk in zijn betekenis?

Wij kunnen het ons vanavond op alle manieren gemakkelijk maken. Vooral degenen, die het allemaal hebben van horen-zeggen, kunnen alle kanten op. Zij kunnen de muziek over zich heen laten gaan als een liefelijk tovermiddel, dat hen in een andere wereld brengt. Zij kunnen zich voorhouden, dat het allemaal nooit meer kan gebeuren: Stel je voor, dat we het nù nog niet zouden weten. Zij kunnen ook onderdompelen in hun medegevoel met de miljoenen slachtoffers en het hoofd in de schoot leggen. En ze kunnen morgen Radio Veronica weer aanzetten.

Het kan allemaal heel gemakkelijk, ook voor degene die vanavond door de microfoon iets moet zeggen. Hoe zijn we op deze dag niet beladen met de last van het geheugen en hoe eenvoudig zou het zijn, door het noemen van een paar namen, door het vertellen van een enkel voorval, nog eens ontroerd te zijn. En ook dan naar huis te gaan. En morgen weer aan het werk, op weg naar de welvaartsstaat — waar dat land dan ook te vinden mag zijn. En de ontroering is voorbij, zoals elke aandoening voorbij gaat. Vertel mij duizend malen, zegt de dichter Vroman hoe de oorlog is verdwenen, alle malen zal ik wenen. En wie van ons, slacht-

offers en ooggetuigen, kan dat niet begrijpen?

Wij zullen het elkaar zo gemakkelijk niet maken. Wij zouden ons dan moeten schamen, dat wij er zijn, dat wij nog bestaan – terwijl die vele, ontelbare anderen, er niet meer zijn. Het is snel gezegd: wij zijn hier bijeen, om hun nagedachtenis te eren. Zij zijn weg, zij komen niet terug. Wij hebben hen verloren, wij moeten zonder hen verder en wat dat betekent, weet ieder voor zichzelf het beste. Zullen we in dat opzicht elkaar maar niet liever alleen laten?

De eer, die wij de miljoenen doden willen brengen, kan niet in woorden worden opgeborgen. De eer, die hun toekomt, kan niet in sentimenten worden bedolven. Wij spreken niet over her-voelen, maar over herdenken. Dat betekent, dat wij ons verstand gebruiken. Dat wij ons ook afvragen: waarvoor zijn zij omgekomen, hoe kon dat gebeuren? Herdenken betekent: proberen een samenhang te zien tussen hun verbijsterend einde en de wereld, die hun dat einde aandeed. Herdenken betekent: een samenhang zien tussen de wereld van toen en die van nu. Hun dood en ons leven worden op deze wijze verbonden. Dan leven zij, ook al bestaan zij niet.

Het is deze houding tegenover de doden, die onze bijeenkomst zinvol maakt en waardoor het mogelijk is, dat er vanavond woorden worden gesproken. Over de onvoorstelbare dingen, die werkelijk zijn gebeurd en die we ons derhalve moeten voorstellen, vallen nauwelijks woorden te zeggen. Er zijn onuitsprekelijke dingen, en Auschwitz is er één van. Wel kunnen woorden gebruikt worden, om te verklaren hoe wij wensen te herdenken. Die woorden zijn bitterder dan tranen. Men vergeve ons, dat wij vaak geen tranen meer hebben. Wij leven namelijk met enige onverdraaglijke gedachten.

In Argentinië werden in 1964 van juni tot november 26 aanslagen gepleegd door leden van antisemitische organisaties. In Winterswijk, om dichter bij huis te blijven, worden joodse graven vernield. Zal ik zo doorgaan? Ik kan het beter laten: ook u weet het, u kunt het althans weten en u behoort het te weten. Wij leven nog al te zeer in het misverstand, dat het fascisme op 5 mei 1945 voorgoed verslagen was. Wij zijn verplicht, er dag in dag uit op te wijzen, dat de wereld vol van rassenhaat is en dat deze

haat door fascisten wordt aangemoedigd en uitgebuit.

Onverdraaglijk is verder de gedachte, dat binnen enkele maanden de duizenden oorlogsmisdadigers vrij-uit zouden kunnen gaan en — wie weet — in groten getale uit hun schuilhoeken in de hele wereld tevoorschijn komen. Er gaan, men begrijpe dat goed, ook nu heel wat lieden vrij-uit. Ik lees in een Duits weekblad van 27 november 1964 dat dr. Johann Thümler, chef van de Gestapo in Kattowitz, verantwoordelijk voor de doodvonnissen in Auschwitz, met opgeheven hoofd de rechtzaal verliet, omdat hij zich niets meer herinnerde. Deze oorlogsmisdadiger was namelijk alleen maar getuige in het Auschwitz-proces.

Met opgeheven hoofd zullen ze bij duizenden herademen, als de plannen van de Westduitse regering om de oorlogsmisdaden te laten verjaren, doorgaan. Dat is een onverdraaglijke gedachte. Onverdraaglijk, niet omdat onze persoonlijke wraakgevoelens niet bevredigd zouden worden. Temidden van overstelpende gevoelens zijn die van de wraak op het persoonlijke vlak geheel onbelangrijk. Wat doet ons persoonlijk wraakgevoel ertoe, tegen de achtergrond van wat daar in Auschwitz gebeurd is.

Onverdraaglijk is de gedachte, dat de verjaringstermijn niet zal worden verlengd, ook niet om de dames en heren oorlogsmisdadigers zelf. Zij hadden twintig jaar geleden moeten zijn terechtgesteld. Maar ze hebben nu al twintig jaar ten onrechte geleefd en ze leven, als de Westduitse regering haar standpunt handhaaft, misschien nog eens twintig jaar ten onrechte in vrijheid. Dat is een moeilijke gedachte, voor wie aan gerechtigheid gelooft. Maar onverdraaglijk is pas de gedachte, dat dit alles voortkomt uit de wil om te vergeten en dat met juridische spitsvondigheden te dekken. Wij moeten vergeten, men wil ons laten vergeten, men wil het vergeten officieel maken. Waarom?

Minister Bucher heeft de handen ten hemel geheven en uitgeroepen, dat we ons er dan in 's hemelsnaam — misschien zei hij wel Um Gottes Willen — mee moeten verzoenen, dat we nog een poosje met misdadigers moeten samenleven. Kijk, Herr Minister, dat willen we wel niet, maar ook als de laatste oorlogsmisdadigers zouden zijn berecht — dan zouden we op dit ondermaanse met een aanzienlijk aantal schurken moeten leven. Enkelen daarvan

zitten achter tralies, sommigen zitten op tronen, zeer velen zitten op fluweel. We zullen dat nog wel een poosje beleven. Dat zal wel moeten. Maar daar gaat het helemaal niet om. U hoeft ons, Herr Bucher, minister in dienst van het recht, niet te vertellen dat er schurken zijn. U had ons alleen moeten vertellen, *waarom* u de oorlogsmisdaden wilt laten verjaren. Omdat de meeste van uw landgenoten eindelijk een einde aan de oorlogsprocessen willen zien? 64 pct. van de mannen en 76 pct. van de vrouwen pleiten daar in een opinie-onderzoek voor. Wilt u zich bij dat gesundes Volksempfinden aansluiten?

Leg het ons uit, Excellentie Bucher, waarom u niet de zeer simpele wetswijziging toepast, die de verjaring verlengt. Omdat u denkt, dat uw parlement het niet zal nemen? Dat zou dan toch nuttig zijn voor ons, om te weten? Waarom moet het na enkele, zeer late spectaculaire processen nu maar eens uit zijn? Wij vragen het u niet om onszelf. Niets van wat uw landgenoten hebben gedaan kan worden uitgewist, door welk proces dan ook. Wij vragen het u niet namens de miljoenen, die door uw landgenoten zijn vermoord. Zij komen niet terug, door geen enkel proces. Wat zij geleden hebben, hebben ze geleden — en dat lijden is nu voorbij. Wij vragen u: Waarom? — omdat wij niet alleen uw woorden, dat u het ook allemaal zo erg vindt, willen horen, maar omdat wij uit uw daden willen zien, de daden van uw regering, dat ook u van mening bent dat het fascisme moet worden bestreden, ook nu, anno 1965.

En dat het fascisme allereerst moet worden bestreden door u en uw regering. Excellentie Bucher, in uw Westduitse Bondsrepubliek zijn tussen 1945 en 1964 30.000 gevallen van oorlogsmisdrijven onderzocht. U hebt er niet meer dan 12.882 aanklachten uit geselecteerd. Zo gaan er al ruim 17.000 lieden vrij-uit. Van die 12.882 aanklachten leidden 4033 tot vrijspraak en 5445 tot een veroordeling. Dit zijn belachelijke getallen, wanneer wij eens zouden nagaan, hoeveel tienduizenden hebben meegedaan en hoeveel honderdduizenden hebben toegezien en toegelaten. U zoudt ons door uw daden, niet door uw handen ten hemel te heffen, moeten duidelijk maken, dat de strijd voortgaat, ook bij u en juist bij u.

Dat zou ons namelijk geruststellen. Om de gerechtigheid

– zeker – maar vooral om de wereld, waarin wij nu leven, om de wereld waarin onze kinderen zullen moeten leven. Uw besluit doet ons vrezen, dat uw behoefte aan rust groter is dan uw behoefte aan recht en veiligheid. Wij vrezen namelijk, dat uw besluit een teken aan de wand is. Het is heel eenvoudig voor u, minister Bucher, om onze vrees in dit opzicht weg te nemen. (Dan blijft er nog genoeg ongerustheid over, bijvoorbeeld het geroep om herstel van de grenzen met Polen). Maar de verjaringstermijn kan heel gemakkelijk worden verlengd en deze bron van zorg kan worden weggenomen. Wij vragen daarom, Excellentie: zet alle processen door, desnoods een generatie lang. Wij lijden twee generaties lang door de daden van uw volk. Velen zullen ervan leren. U zult, ditmaal terecht, met opgeheven hoofd het aardse schouwtoneel kunnen verlaten.

Lieve mensen, gedenk de doden. Vier ook het feest van de bevrijding. Maar houdt uw ogen open en zie wat er nu in de wereld gebeurt.

26 januari 1965.

(Toespraak, gehouden bij de door het Nederlandse Auschwitz-Comité in het Concertgebouw te Amsterdam georganiseerde Auschwitz-herdenking.)

FRESCOBALDI - SONNETTEN II

I

Hij ademt met de longen van de nacht.
Zijn bloed derhalve heeft de kleur
van lage schaduwen, verdwaalde dieren,
de geluiden van planeten op duistere

banden in duistere kamers gevangen,
en ogen donker door dit bloed gekleurd,
en handen kouder dan het zwart zigeunerhoertje
aan het Zuidstation, een zondag in december,

en onherbergzaam de holte van de mond
achter het dubbel druipsteen van de tanden:
van alle duisternis de dichter bezit de gestalte.

Maar licht is de stem die hem kleedt,
een stem die ik noem: mijn okarina,
een naam die van een vrouw kon zijn.

II

Uit de oerzee met alle veelslachtigen
gespoeld, in mist en modder kiemend
– plant of weekdier één – viervoetig
met spier en speeksel hetere oevers zoekend,

de man rechtop zijn dageraad begon.
En door de tocht van ijs en vuur,
het bloed van Altamira en van Guernica
het bloed, hij droeg het denkend hoofd,

van ieder woud de hoogste kroon.
Niet echter het weten tekent de goden.
Want in zijn phallus opgericht, het lichaam

levend omheen dit lid, zo keert de man,
van zaad ontzaglijk drager, naar de zeeën weer,
een heerser nu, de heiligste heiden der schepping.

V
De laatste haviken verlaten mij.
Zachtmoedig ik bezit de lippen
van een kind. Zie, de verste scherpte
werd mij vreemd. Ik weet het,

week en vroom de wereld noemt
dit wijken. Een man ontelbaar
in zijn wervels bergt de trotse
zonden van zijn voorgeslacht.

In de avond, haviken, gezellen,
de ogen gesloten veelvuldig zag ik
de vlucht over kleurrijke heuvels.

In nieuwe luchten nieuwe tekens
naderden. Runen. Reidansen misschien.
Zwaluwen? Alsof het lente werd.

VI
De mond gescheiden van het bloed,
de handen van de adem. Ik ben
mijn ledematen. Wat vloeibaar is
– woorden ook, ideeën – vreemd ontbreken.

Haar handen vaardig in het water,
schuimlicht. Lauw, zegt zij. Haar
mond versierd met het vocht van
de leugen, het bloed in haar keel.

Vreemd, nooit zo luid was dit ontbreken.
Heel deze ledematen in het vloeien
van je vreemde leden. Schepen dralen.

Welke haven? Zal ik sprakeloos verdwalen?
Ik, tong, die alle zeeën namen geef.
Ik, zee, vergeten door mijn tong.

III
Rivieren wit als de lenden
van haarloze knapen. Nevels
het beven van hun ontwaken.
Regen de vochten van hun slaap.

Duister uit de steden kerend
glijd ik het licht van hun leden in
en drijf, en roem dit leven:
een knaap, een man, de dorst, de stroom.

Maar zon op dit heuvelland
van vreemde vrouwen later door
de wolken schaduwt de gedaante.

Aarzelende knapen. Vrouwelijk gebied.
De wereld neemt mij met haar vele handen.
Vermetel ik haar talrijke geslachten deel.

IV
Nacht. De slaap der dorpelingen
om mij heen. Een verre wagen.
Regen. Roken. Wat maakt dit
waken in een kamer zonder stem?

Dageraad. De kinderen. De tafel
en het brood. Een verre wagen.
Regen. Roken. Mond en ogen zijn
onzichtbaar in een kamer zonder stem.

Dag. Ik haat de wazige gelaten
van rook en wagens. Ik zoek een stem.
Ik wil een stem om mij te dragen.

Nacht. De slaap der dorpelingen
om mij heen. Een verre wagen.
Regen. Roken. Geen kamer hoort dit waken.

Wim Klinkenberg

HET KAMERLID

'Maar IK heb ze in MIJN zak. Zij beginnen niets zonder ons!' – Het Kamerlid was meer dan gedecideerd; het was heftig. Het was dat zelden. Van nature al weinig geneigd tot gemoedsvertoon, was het door zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer – de oorlogsjaren meegerekend, al weer een tien jaar – in die natuur bevestigd. Toch was zijn gemoed geen stilstaand vijvertje. Het Kamerlid was uiterst gevoelig voor tegenspraak. Het hield er niet van; tegenspraak leek hem iets volstrekt overbodigs. Het feit, dat hem, na de oorlogsjaren in Michielsgestel, mee de leiding van zijn fractie in handen was gegeven, had in zijn ogen ook deze natuurlijke trek glansrijk bevestigd. Democratie mag ons hoogste goed zijn, zij stelt haar eigen grenzen. Die samenvallen met wat de besten denken. Was het Kamerlid niet gekózen? Tot Kamerlid? Tot leider? Waarom anders dan om zijn grootst gelijk? Was zijn uitverkiezing anders dan het gelijk der democratie?

Het Kamerlid had dit nooit zo tot zijn jonge vriend gezegd. Tot zijn visie behoorde ook het instinct voor het onmogelijke. De jongen die nu, bleek, tegenover hem zat, zou van deze ontmoeting, ja, versmelting van objectiviteit en subjectiviteit in de democratie niets begrijpen. Niets willen, niets kunnen begrijpen. Omdat hij nog jong was, leiderschap van niemand dan zichzelf aanvaardde. Uit dit conflict hadden zij elkaar immers leren kennen!

Met lef, zeker, maar ook met een dolle kop had de jongen zich tegenover superieuren – het zij erkend: van de oude tijd – geplaatst. Op de kentering der tijden, die iedere oorlog van wereldformaat is. Met een aantal van zijn soortgenoten had hij de openlijke rebellie aangetekend, geproclameerd, uitgeleefd tegen mannen die hun verdienste hadden; letterlijk en figuurlijk. Zou dit in een normale tijd zijn gebeurd, het Kamerlid zou zich resoluut achter het gezag dier mannen hebben gesteld. Maar nu de wereld

nieuwe en vooral nog onbekende wegen leek te gaan, kwam hem dat niet verstandig voor.

De democratie zou ook na Hitlers nederlaag nog zware tijden moeten doormaken. Het zou dan onjuist zijn, zich bij voorbaat van jonge leeuwen te isoleren, die de tijd zou temmen.

Bovendien mocht hij de jongen wel. Diens aanwezigheid thuis na de eentonige jaren met de andere geïnterneerde kluizenaars, werkte verfrissend. Hij erkende iets van zijn eigen jeugd, die aan het einde van de eerste wereldoorlog viel. Maar toch met wezenlijke verschillen.

Zijn eigen aristocratisch milieu van diplomaten en nietsnutten mocht dan zijn opgeschrikt door zijn democratische ideeën van regeneratie en modern idealisme, die ideeën hadden de grenzen van het culturele, ja, van het cultúúrdenken, nooit overschreden. Integendeel, zij betekenden een terug tot de diepste bronnen van democratisch maatschappelijk bewustzijn. Een noodzakelijke, personalistische correctie op de vernietigende grootse collectivistische concepties van een Marx, die reeds het rauwe, ruwe Rusland tot een bedreiging van het avondland hadden gemaakt. Tegenover dit historisch-materialisme had de jonge aristocraat uit Leiden het historisch-idealisme geplaatst. Uit de honger en de dood der oorlogsjaren zou de geest, gelouterd, schoner bloeien in wetenschap, kunst én politiek. Geen klassenstrijd, klassenhaat, maar geleidelijke klassen-samenwerking in het algemeen belang, gecontroleerd door nieuwe maatschappelijke organen; uiteraard geleid door de besten. De besten, geselecteerd door de democratie.

Maar de jongen, die hij in het najaar van vier-en-veertig had leren kennen, fel van rebellie tegen de mannen van gezag in alle sectoren, gegrepen — als eens hijzelf — door de kans van totaal anders dan tevoren, dreigde de traditie te verlaten.

Het Kamerlid had dat na de eerste ontmoeting, de eerste gesprekken, in rustige overpeinzing wel kunnen begrijpen. Dit was geen 1918 meer, toen een Zimmermann gemakkelijk Troelstra en de zijnen had kunnen verschalken. De materie klopte nu dodender aan de Nederlandse poort dan toen; het idealisme leek te verdrinken in de hongertochten, die ook zij samen waren gaan maken. Logisch, dat jonge,

onevenwichtige naturen — niet noodzakelijkerwijs slecht — heviger uit het lood der tijden dreigden te worden geslagen. Deze jonge managerszoon-van-kleinen-huize was onmiskenbaar scherpzinnig; daarbij kúnstzinnig; maar ook ambitieus; en daar lag de kans op redding. Het leven maakt immers gemakkelijk in jonge mensen de zucht los van de eer; het Kamerlid wist dat, hoewel hij het nooit had uitgesproken en ook nooit zou doen. Waarom zou hij? Waarom duiken in voorgoed voorbije dagen van zichzelf? Waarom vooruitlopen op zeker komende voor dit jonge veulen, dat overigens in de steeds verder afgegraasde Nederlandse weide soms sprongen maakte, waar het Kamerlid met ontsteltenis naar kon kijken.

Er was nóg iets in deze jongen, dat hem het vertrouwen gaf in diens maatschappelijke betrouwbaarheid. Dat iets kon, zo realiseerde hij zich, niet los worden gezien van die felle persoonlijke ambitie; het was: zijn vlucht uit de werkelijkheid.

Ogenschijnlijk leken deze twee karaktertrekken elkanders vijanden; maar in deze jongen gingen zij hand in hand. Met een bijna artistieke verbeelding kon hij zich een rol dromen, die hij graag zou spelen. Uiteenlopende rollen, maar in wezen altijd dezelfde. Tenzij hij die ambitieuze dromen zou gaan uitleven in de kunst, zouden zij stukspatten op de werkelijkheid, die na de bevrijding vanzelfsprekend zou terugkeren.

Het zou een douche, een ontnuchtering worden, die heilzaam zou zijn. En dan zou deze hete kop zich schikken in de enige rol, die nog open zou staan: van uiterst bruikbaar en volstrekt te hanteren instrument in een tot rust en orde gekomen democratische groepering. Het Kamerlid kende het leven; het kende zichzelf.

Dit alles had die stralende junimiddag van zeven-en-veertig door zijn wat vermoeide geest gedwaald; men kan soms een uiterst concreet, zelfs toegespitst onderwerp bespreken en juist dan praten vanuit een algemene conclusie, die zich uit jaren blijkt te hebben gevormd en op te dringen.

Daar zat hij nu vóór hem, op het witte klapstoeltje naast het vervallen Wachtje; het kale, groene Malieveld achter

hen beiden; de Wassenaarse tram om het kwartier blazend passerend, heen en terug. Wéér fel; bleek; donkere ogen van twijfel en overtuiging; slordig van donker, wild haar; acceptabel als parlementair correspondent van het partijorgaan alleen nog door zijn jeugd, die zo kort na de bevrijding alle dreigende gevaren van ontsporing wat milder deed bezien.

Was het ZIJN fout geweest, deze jongen aan te bevelen bij de man, die de terugkeer van de krant in vrije verhoudingen en onder vrije naam moest voorbereiden? Had hij zich teveel laten leiden door enerzijds sympathie, anderzijds vertrouwen in de conjunctuur der omstandigheden, die overigens volgens verwachting verliep? Had hij toch teveel zichzelf gezien in deze opgewonden jonge vent, die ondanks de twee jaar na-oorlogse ontwikkeling, niets bleek te hebben geleerd en begrepen? Droomde de ambitieuze jongeling tóch nog de rol, die de democratie alleen de besten toevertrouwt? Wat wilde hij? Wilde, zocht hij toch meer dan zichzelf? Was hij bereid, zichzelf te vernietigen om een zaak die respectabel was, maar als alle zaken, toch uiterst betrekkelijk? Was zijn rebellie, tegen de ouderen, de gevestigden, de geleidelijken, tóch meer geweest dan de natuurlijke behoefte van een jong, eerzuchtig karakter?

Wat wilde hij nu, daar tegenover hem? „De Roomsen hebben je in hun zak", had de jongen hem heftig, verbeten, toegevoegd; 'jij doet, wat zij willen, maar je denkt, dat je hún de wet voorschrijft. Het lijkt wel, alsof jij óók wilt wat zij sinds vijf-en-veertig uitbroeden; stap voor stap heb je hun toegegeven, ben je hen gevolgd. Tot er oorlog komt; de militairen gaan er niet voor niets heen. Hoe kun je dit doen? Hoe kun je dit steunen?'

'Maar IK heb ze in MIJN zak. Zij beginnen niets zonder ons! En WIJ willen geen oorlog; ik durf je te garanderen: zolang wij in de regering zitten, zolang ik in de leiding van de fractie zit, zal er niet gevochten worden. Wat is dat toch voor een onzin? Wat ben je toch wantrouwend; wat wil je toch? Je praat als de communisten.'

Het woord was gevallen. Het had al veel eerder moeten vallen. Het hing als een klein donderkopje in de smetteloos blauwe voorjaarshemel van dat prachtige jaar zeven-en-

veertig. Naar Scheveningen reden de open trams; de Kamer ging weldra op reces, inclusief de tien communisten.

Hij praatte als zij; radicale frasen, gespeend van werkelijkheidszin. Hij had blijkbaar de ambitie, met zijn kop tegen de muur te lopen; zijn glazen in te gooien; zijn toekomst te vergooien; de communisten na te praten, na te lopen. Hij moest het dan maar weten; het Kamerlid zou hem niet tegenhouden; ook vriendschap heeft zijn grenzen; de grenzen der democratie. Het ging om grote zaken; wat het zwaarst is, moet het zwaarst wegen.

Dat die domme jongen in de twee jaar Haags werk de dingen niet was gaan zien zoals zij waren. Dat hij het vertrouwen zó beschaamde, dat hem was geschonken.

Daar kwam hij weer: 'Dát is gemeen. Je weet, dat ik geen communist ben. Maar als zij jullie niet vertrouwen, hebben ze gelijk. Ik vertrouw jullie ook niet. Ik geloof je ook niet meer. Jullie doen mee, als er gevochten wordt. Jullie vinden de regering belangrijker dan de mensen; hier en ginds. Al maak je je wijs, dat het om de mensen is. Jullie zijn de gevangenen van de katholieken. Jij doet wat zij willen; jij wilt het zelf! Júllie maken van óns communisten.'

Ook dat was er nu uit. Het had bitter geklonken. Neen, de jongen was geen communist; maar het moest hem nu maar eens gezegd zijn, dat hij grote kans liep, het uit verblinde balorigheid te worden; tot hij ook daar te pletter zou lopen. Nota bene: deze kemphaan, deze ongedisciplineerde individualist met zijn romantische voorkeur voor Mozart en Couperus; die met zijn drie-en-twintig jaren zonder mankeren het sentimentele hart aan zijn dochter van amper zestien had verloren. Die blijkbaar werkelijk dacht, dat politieke verantwoordelijkheid voor een volk kan worden gedragen zonder compromissen, zonder zin voor de realiteit.

En het Kamerlid sprak: 'Wie zijn 'ons'? Wat is dat toch voor een pretentieus gebazel? Wie vertegenwoordig jij? Je generatie? Er zijn ook anderen. Gelukkig. Jongens die willen opbouwen na al die jaren van verwoesting. Die orde en regelmaat willen; die die mensen ginds van harte de vrijheid gunnen, maar geordend, veilig, niet onder de terreur van Sukarno en de communisten. Daarom zijn de militairen er heen; dat weet je; je hebt me horen spreken, toen we de grondwet hebben veranderd; toen we de diverse besluiten

namen; Linggadjatti. Wij willen garanties; wij hebben er veel opgebouwd, dat ook voor die mensen van waarde is. Dat willen wij hun geven, en daar laten we ons niet van afbrengen. Maar ik zeg het je nog eens: zolang wij in de regering zitten, zolang ik de leiding van de fractie heb, zal er geen oorlog worden gevoerd. Waarom zouden wij er anders in zitten?'

Het bleke gezicht tegenover hem kreeg iets meer kleur; er klonk aarzeling in zijn stem, er blonk twijfel in zijn ogen. 'Ik hoop het', zei hij, 'maar ik geloof het niet. Dit gaat fout en daar mag jij niet aan mee doen.'

Dit laatste had het Kamerlid niet verwacht. Waarom die persoonlijke noot? Het was geen persoonlijke zaak. Het was staatkunde; geen sentimentaliteit als 't je blieft; dat was trouwens altijd de fout van de jongen geweest; nooit had hij de dingen wetenschappelijk kunnen benaderen; met de nodige abstractie; hij zag er teveel de individuele mensen in; politiek vraagt afstand nemen van de mensen; durven doen zonder afgeleid te worden door deze of gene subjectieve overweging. Hij zou eens wat moeten gaan studeren.

Hier zag men nu ook het gevaar van vriendschappen binnen politieke verhoudingen. Het Kamerlid overwoog, dat hij inderdaad op dit punt zorgvuldiger diende te worden. Nu ja, dit was een erfenis uit de bezettingstijd; uit die verwarrende laatste maanden van ontberend wachten op een publieke rol. Hoe licht kwam men dan niet tot daden, verhoudingen, die louter persoonlijk gezien, misschien wel verklaarbaar, zelfs wel aantrekkelijk waren. Maar die onvoldoende rekening hielden met de werkelijkheid later. Regeren is vooruitzien, ook in het persoonlijk verkeer.

'Ik begrijp niet waar je over spreekt', zei hij, die laatste gedachte snel projecterend op het gesprek: 'Hoe zou JIJ kunnen weten, dat hét fout loopt; hoe valt überhaupt — vergeef met het woord — nú te zeggen, wat later fout zal zijn? Als leerling van Marx zou JIJ toch moeten weten, dat alles, ook een waarde-oordeel, een betrekkelijke zaak van plaats en tijd is. Jij wilt op de dingen vooruit lopen; jij begrijpt niet, dat wij die dingen in de hand hebben, maar ook willen houden. Jij denkt....'

'Ik denk, dat jij de dingen helemaal niet in de hand hebt, maar gedreven wordt door de dingen; iets zegt mij, dat jij

jezelf verkeerd schat, dat je je vergist. In jezelf, in je tegenstanders; in ónze tegenstanders; onderschat ze niet; ze proberen je te gebruiken.'

Weer dat persoonlijke. Het Kamerlid kreeg er genoeg van. Terwijl de belangen van twee volken op het spel stonden, praatte deze verhitte jongen alsof er een persoonlijke beslissing moest worden genomen; alsof blinde krachten aan het werk waren, die hem, leider van een parlementaire fractie van belang, konden sturen.

Maar dat betekende, zo zag hij plotseling in, inderdaad een ontkenning van de democratie; een zich onttrekken aan het vrij gekozen worden, aan de daaruit voortspruitende verantwoordelijkheid van de gekozenen. Wat een gruwelijke vergissing, en dat van een jong mens die toch waarachtig in die anderhalf jaar Kamer-werk wel had kunnen leren, hoe in de Nederlandse democratie de besluitvorming tot stand komt. Die nota bene zelf met zijn journalistiek de controle van de kiezers verricht.

Iets van de geïrriteerde ontsteltenis, die zich in het binnenste van het Kamerlid over zoveel gevaarlijke onnozelheid had ontkurkt, moest op het gebruinde, ronde gelaat onder de dunne, zorgvuldig gekamde haren te lezen zijn, want de jongen zei, als om een eind aan het gesprek te maken:

'Je zult me wel een kniesoor vinden; jullie vinden trouwens alle mensen die zich met jullie zaken bemoeien, vervelende lastposten. Maar het zijn tenslotte ónze zaken; en als het fout gaat, WIJ doen niet mee.'

'Wie 'wij' zijn, weet ik nóg altijd niet. Je ziet spoken, m'n beste.'

Ze stonden gelijktijdig op en namen afscheid; een achteloos tot ziens.

Precies vier weken later werd het bevel tot de eerste actie gegeven. Het Kamerlid was toen juist met vacantie.

daarom is hij in een bom gekropen
daar raak je van geschroeid
daar schrik je van

een nieuwe griep
verontrustende vegetatie
houdt hem in zijn greep

dit is immers een anarchist
even ruiken aan de mummie
en dan werken geblazen
de machine weer in

landschappen bijverven met fosforiserende verkeersborden
of ronduit iemand laten bijten in een te zilveren appel
elke seconde op een vuurhoutje de toekomst voorspellen
– het oude liedje –
de schroeilucht beschrijven
op de wijze van een dronken schaapsherder:

honden eten zijn bevriezende vingers
maar op een handzame draagbare
tikt hij
potscherven van een onvriendelijk wereldbeeld

Gerard J. M. van het Reve

EEN JEUGD IN TWENTE

V. Van Domela tot Gorter.

Omdat het zinloos was bij een andere fabriek werk te vragen, aanvaardde vader de hulp van zijn medearbeiders en vrienden, die een inzameling hielden, zodat hij in staat was een handeltje te beginnen in aardappelen, groenten en fruit. Dat ging aanvankelijk heel aardig, maar het duurde niet lang of het bleek, dat een groot deel van vaders winst werd opgeslokt door de poffende huisvrouwen. Die waren verontwaardigd als vader aandrong op betaling en het gevolg was, dat hij niet alleen naar zijn geld kon fluiten, maar bovendien nog klanten verloor. Vader had inzicht genoeg om te beseffen, dat hij niet voor handelsman deugde en hij gaf zijn zaakje op, zodra hij werk kon krijgen bij de aanleg van een tramlijn. Hierbij moest hij met een pikhouweel de straatweg helpen openhakken, een werk waarop zijn wevershanden niet berekend waren. Hij doorstond het pijnlijke proces der aanpassing heldhaftig en verwierf zich binnen korte tijd een paar behoorlijke 'vereelte' vuisten. Later ging hij in het bouwvak en kwam daarbij tenslotte 'in de beton' terecht. Dat was zwaar werk, maar het beviel hem best. Hij zei, dat hij er zich vrijer bij voelde dan ooit in de weverij.

En dat was toch het voornaamste, niet?

Voor hem gold dat zeker want hij was bovenal een vrijheidlievend man. Vandaar dan ook dat hij het aanmoedigde als zijn kinderen zich van de weverij wilden losmaken. Wat mij betrof, ik probeerde eerst nog in andere takken van het Twentse textielbedrijf mijn geluk. Maar ik kreeg overal moeilijkheden, ik moet in die tijd wel een bijzonder onhandelbaar jongmens zijn geweest. Tenslotte kwam ik te werken in het naburige Gronau even over de grens in een grote spinnerij, waar ik zonder bijzondere inspanning of zenuwsloperij vijftien mark in de week verdiende, dat was in die tijd negen gulden in Hollands geld.

Het werk begon om zeven uur Duitse tijd, zodat ik 's morgens om kwart over zes al met de trein meemoest en dus om kwart over vijf moest opstaan. Maar dank zij het verschil met de in Duitsland geldende tijd, kwam ik 's avonds vroeg genoeg terug om me thuis een beetje te kunnen opknappen, iets te eten en toch nog om zeven uur 's avonds in de avondschool present te zijn.

Ik heb vijf winterhalfjaren vier keer per week de avondschool bezocht. Eerst twee winterhalfjaren de Burger-Avondschool en daarna drie winterhalfjaren de Ambachts-Avondschool, waar ik voor handels- en kantoorbediende werd opgeleid. De lessen duurden van zeven uur tot half tien. Dan moest ik op zijn minst een half uur lopen naar huis, daar had moeder altijd nog wel iets extra's voor mij om te eten. Dan wilde ik natuurlijk de krant lezen en deelnemen aan de gesprekken thuis. Ik kwam zelden vóór half twaalf in bed. Maar ik kon er blijkbaar tegen.

Ik zal een jaar of zestien, zeventien zijn geweest toen ik voor het eerst door mijn vader de naam van Herman Gorter hoorde noemen. Dat was in verband met een openbaar debat tussen Gorter en Domela Nieuwenhuis over anarchisme en sociaal-democratie. Mijn vader had die debatvergadering meegemaakt en het trof mij, dat vader, — hoewel hij natuurlijk aan de kant van Domela stond, — niettemin over de sociaal-democraat Gorter mild oordeelde en met respect over hem sprak. Dit gaf me te meer voldoening omdat ik de laatste tijd de politieke opvattingen van mijn vader niet meer zo onvoorwaardelijk deelde. Ze kwamen me te wazig voor, hoewel ik ze nog allerminst naïef of oppervlakkig vond. Goed beschouwd hadden de politieke inzichten van vader niet veel meer dan een paar eenvoudige stellingen tot grondslag. Deze waren: 'eigendom is diefstal' — 'de lucht is vrij, het licht is vrij en dat het ook de aarde zij, daar moeten wij naar streven!' Met bijzondere nadruk haalde vader vaak de uitspraak van een kerkvorst aan, kardinaal Manning, die steeds in mijn geheugen is gebleven: 'de rijkdommen der aarde en de gaven der genade behoren gezamenlijk en gemeenschappelijk aan de grote menselijke familie'. Het grote middel om de maatschappij te veranderen had de arbeidersklasse intussen zelf in han-

den: 'gans het raderwerk staat stil als uw machtige arm het wil!' De enige uitweg en de enige taktiek was: directe actie of wel algemene werkstaking. Tot vaders bittere teleurstelling was dit middel tijdens de spoorwegstaking van 1903 niet toegepast. Domela Nieuwenhuis en al zijn volgelingen, aldus werd mij steeds weer opnieuw verzekerd, waren hiertoe onmiddellijk bereid geweest, maar Troelstra en diens aanhang wilden of durfden niet. Sindsdien stonden de beide richtingen in de arbeidersbeweging fel vijandig tegenover elkaar. En daarom trof het mij zo bijzonder, dat vader Herman Gorter niet zag als een man voor wie hij vijandschap kon voelen. Maar natuurlijk: in Domela Nieuwenhuis zag hij de figuur, die de weg naar de overwinning duidelijk voor zich zag. Ik kende Ferdinand Domela Nieuwenhuis overigens alleen nog maar uit vaders verhalen. Mijn vader had de gave goed te kunnen vertellen; als hij spookgeschiedenissen ten beste gaf, sprookjes of grappige belevenissen, dan waren de kinderen niet bij hem weg te slaan, hij liet ons griezelen of onbedaarlijk lachen al naar hij daar plezier in had. Maar als hij over Domela Nieuwenhuis sprak kwam er iets bijzonders in zijn stem, een klank van eerbied en ontroering. En onopzettelijk werd mij op deze wijze Domela Nieuwenhuis als een welhaast onbereikbaar voorbeeld voor ogen gesteld.

Domela Nieuwenhuis! Dát was een man! Dapper en onbuigzaam als geen ander. Er was niemand ter wereld, al was hij nog zo machtig en rijk, die deze man ooit zou kunnen dwingen iets te doen of na te laten, iets te zeggen of anders te zeggen dan hij voor zijn geweten juist achtte. De felle haat van de vijanden van het volk bedreigde hem, maar hij ging geen strobreed uit de weg, geen stap harder zou hij lopen ook al zou hij bezwijken onder de geselslagen. Ik stelde mij mijn held voor: het trotse hoofd omgolfd door lange donkere haren, het gezicht omgeven door een volle baard. Een paar zachte ogen, die niettemin streng en ernstig keken. Bij ons thuis, — we hadden nu een wat grotere woning, — kregen we een portret van Domela Nieuwenhuis aan de muur en ik geloof niet, dat ik later, toen ik Domela zelf zag en hoorde spreken, bijzonder veel heb moeten veranderen aan het beeld dat ik mij in mijn voorstelling sinds lang had gevormd.

Behalve het portret van Domela Nieuwenhuis hing er bij ons ook een afbeelding aan de muur van Peter Kropotkine, de Russische anarchist, die evenals Domela op een weelderige haar- en baardgroei kon bogen. Onder dit portret was een uitspraak afgedrukt, een devies of lijfspreuk naar ik dacht, in het Duits en met zogenaamde gotische letters. Die spreuk heeft me jarenlang moeite veroorzaakt, eerst om haar te ontcijferen en vervolgens om haar te begrijpen. Het devies luidde: *'die oekonomische Sklaverei ist die Ursache aller Sklaverei'*. Mijn vader begreep er niet veel meer van dan ik, hij legde mij uit, dat het zeker een soort wapenspreuk was, zoals Domela Nieuwenhuis er ook een had en wel in het Latijn. De Latijnse woorden van Domela's wapenspreuk ('terar, dum prosim') kende hij niet, maar in het Nederlands betekenden ze: 'Ik moge ondergaan mits ik maar nuttig ben'.

Vader en ik vonden het een voor Domela Nieuwenhuis helemaal toepasselijke spreuk, die tevens de aanhankelijkheid van zijn vele duizenden volgelingen verklaarde. Uren ver, zo vertelde vader, – en hij overdreef allerminst, zoals ik later op vele plaatsen heb horen bevestigen – liepen de mensen, landarbeiders, turfgravers, vissers, polderlieden, fabrieksarbeiders, mannen en vrouwen, om Domela Nieuwenhuis te horen spreken, om hem te zien in zijn toorn tegen het onrecht. 'Recht voor Allen!', dat was zijn eis. Vroeger had hij bij de rijken behoord, maar hij was naar onze zijde overgekomen. En denk eens, een geleerd en gestudeerd man was hij, alles wat in de boeken stond of dat nu Duits was of Frans, Grieks, Latijn of Hebreeuws, hij had het allemaal gelezen en bestudeerd en er was niemand die hem in kennis overtrof. Hij was dominé geweest, een geestelijke dus, maar toen hij niet langer geloven kon in wat hijzelf preekte, nam hij afscheid van de kerk en van het geloof om nu op andere wijze gevolg te geven aan zijn roeping. Want hij had de waarheid in zijn vaandel geschreven, die ging hem boven alles. Natuurlijk wisten zijn vijanden wel dat hij het recht en de waarheid aan zijn zijde had, maar ze wilden dat niet erkennen. Ze vervolgden hem met hun bittere haat, omdat hij de strijd had opgenomen tegen 'troon, beurs en altaar' en als ze maar hadden gedurfd, zouden ze hem het liefst hebben vermoord. Eens was het

hun bijna gelukt, toen hadden ze hem gegrepen en in de gevangenis gesmeten, ze schoren hem kaal, staken hem in een boevenpak met klompen aan de voeten.

Domela Nieuwenhuis op klompen! Ik zag in die klompen het toppunt der laaghartigheid van Domela's vijanden!

In latere tijd kon ik mij mijn bijzondere verontwaardiging over die klompen van Domela nauwelijks meer verklaren: wij droegen bij ons immers allemaal klompen en 't was toch niet duidelijk te zien waarom iets dat voor ons goed genoeg was, nu zo uitermate vernederend en beledigend kon zijn voor Domela Nieuwenhuis! Dit was het prille begin van het uiterst langzame proces der ontluistering van mijn Domela-figuur. Het proces vond zijn voortzetting op de avondschool. Ik leerde daar wat Duits, wat Engels, iets van handelsrekenen en boekhouden en vooral vrij behoorlijk Nederlands. In de hoogste klas gaf een der leraren, een bekwaam en mij uiterst sympathiek man, dr. Huysman was zijn naam, ook één keer per week les in staatsinrichting. Mij werd onthuld, dat er vier verschillende staatsvormen bestonden: absolute monarchieën, constitutionele monarchieën, aristocratische en democratische republieken. Een absolute monarchie, dat was zoals in Rusland waar de tsaar onbeperkt heerste, een constitutionele monarchie, dat was zoals we hier in ons land hadden. De Republiek der Verenigde Nederlanden in de 17e eeuw was een aristocratische republiek en een democratische republiek, dat was de staatsvorm, die er in Frankrijk bestond.

Ik was verheugd om het verkregen begrip en knikte.

'Gerard heeft het begrepen', zei de leraar, fijntjes glimlachend. En hij vroeg mij aan welke staatsvorm ik wel de voorkeur gaf. Ik dacht even na en zei toen met een rood hoofd:

'Aan geen van de vier!'

De leraar lachte.

'Dat dacht ik wel', zei hij. Maar een mens kon niet overal tegen zijn, je moest toch ergens vóór zijn, anders kwam er niets van terecht. Ook was het vreselijk gemakkelijk te zeggen: ik ben tegen elke regering, tegen elk gezag, tegen elke wet, tegen de politie en tegen het leger. Een mens moet toch ergens vóór zijn, hij moet toch iets willen en hij moet toch weten wat hij wil....

'Ik ben republikein', zei ik.

'Juist', zei de leraar goedkeurend. Dat was tenminste iets!

Het moet omstreeks diezelfde tijd zijn geweest, dat ik al dagenlang rondliep met een plan, dat Domela Nieuwenhuis, — naar ik dacht, — stellig verwerpelijk zou vinden. Maar voor mijn gevoel werd ik door een groot gevaar bedreigd: er was weken geleden reeds een aanmaning gekomen tot betaling van het schoolgeld voor de avondschool. Het was vier gulden tachtig, een bedrag dat thuis onmogelijk kon worden gemist. Ik sprak er niet over, maar ik was bang, dat men mij niet langer op die school zou toelaten en de avondschool was 's winters mijn toevlucht en mijn hoop. Ik wilde iets doen om te voorkomen dat ik die school zou verliezen. Daarom belde ik op een zaterdagmiddag bij de burgemeester aan en ik zei tegen het meisje, dat mij opendeed, dat ik de burgemeester wilde spreken. Ze liet me binnen, ik zette mijn klompen in de gang en ging op kousevoeten in een soort wachtkamer. Ik had een hele redevoering in mijn hoofd, maar ik had dit helemaal niet nodig, ik had alleen maar op vragen te antwoorden: hoe ik heette, hoe oud ik was, waar ik werkte.... En eindelijk, wat ik kwam vragen. Waar was het over?

'Om het schoolgeld, burgemeester.'

'Ja, ja', knikte de burgemeester alsof hij er alles van begreep.

'Het is vier gulden tachtig', zei ik. We konden het niet betalen en ik wilde toch graag op school blijven.

'Natuurlijk', zei de burgemeester. 'Dat komt in orde. Zulke jongens moeten we hebben.'

Dat was Edo Bergsma, die mijn hart helemaal had gewonnen. Maar ik twijfelde toch: Domela Nieuwenhuis zou het nooit gedaan hebben. Op zijn minst had ik moeten zeggen dat ik alleen maar mijn recht vroeg. En ik, sukkel, had nog nederig bedankt ook!

Het was stellig niet gemakkelijk Domela Nieuwenhuis na te volgen! En soms leverde dit verheven streven komische momenten op. Op een zondagmorgen ging ik met vader naar een vergadering. Het was nog in de tijd van vóór vaders ontslag en het was voor ons een bijzondere bijeen-

komst. Want vóór de vergadering begonnen was kwam de spreker, – het was de heer T. Luitjes uit Blaricum, – op vader toe en zei:

'Jij bent niet gezond, makker!'

Ik was ten hoogste verbaasd, want mijn vader was altijd kerngezond geweest. Vader haalde dan ook glimlachend de schouders op en zei ter verklaring:

'Wevers zien altijd bleek.'

Neen, dat was het niet. Het was het ongezonde leven, de ondoelmatige voeding. En de heer Luitjes vroeg vader toch vooral aandachtig naar hem te willen luisteren. We zouden dit ook gedaan hebben als het niet zo uitdrukkelijk was gevraagd, maar nu luisterden we met krampachtige oplettendheid. De heer Luitjes was een begaafd redenaar en hij hield een pleidooi voor het vegetarisme. Ik herinner me de argumenten niet meer, ik weet alleen maar, dat vader en ik zeer onder de indruk waren. Eerst hoorde ik er niets over, maar een paar dagen later bleek vader moeder te hebben overtuigd: we zouden de proef nemen met de vegetarische levenswijze. We aten geen spek of vet en geen vlees meer, we gebruikten plantenvet, veel pinda's en op het brood kregen we geen margarine meer maar vijgen! Om strijd betuigden we onze ingenomenheid en we aten vooral veel wortelen en bonen. In de gesprekken werden de overwegingen van hygiënische en van ethische aard, die ten gunste van het vegetarisme spraken, nauwelijks aangeroerd. Het voornaamste argument was, dat Domela Nieuwenhuis al twintig jaar vegetariër was. Dát gaf de doorslag.

Toen we een week lang vegetariër waren geweest en deze bijzonderheid niet geheim hadden gehouden, kwamen buurvrouwen en familieleden informeren. Men volgde het experiment met nieuwsgierigheid en veel scepticisme. Men schudde over ons het hoofd. Dit versterkte in ons een zeker besef, dat we anders waren dan de anderen. Ik vooral nam de nieuwe leer ernstig op, maar moeder mopperde. Ze zei, dat het niet mee viel het eten smakelijk te maken, dat een arm mens geen vastendagen nodig had en dat we immers nooit teveel vet of vlees hadden kunnen krijgen. Haar grootste bezwaar gold het witte, reuk- en smaakloze plantenvet.

'Daar is geen lak of smak an', zei ze ontstemd.

Toen, zaterdagsavonds, kwam vader thuis met een pakje

onder de arm. Hij legde het glimlachend op tafel, moeder maakte het bruine pakpapier open: het was vlees. We keken elkander aan en moeder begon plotseling nerveus tegen vader te lachen:

'Voelde jij je ook zo flauw?'

Dat was het einde van onze vegetarische bevlieging. 'En die arme koeien dan?' vroeg mijn zuster Jans nog. Vader maakte zijn bekende grappige gebaar: hij haalde de schouders op, strekte zijn handen uit:

'Niks an te doen! Dan hadden ze maar geen koeien moeten worden!'

Tenslotte betreurde niemand het afscheid van de vegetarische keuken. Ik voelde me niettemin een beetje ongemakkelijk: zo lichtvaardig konden ernstige beginselkwesties dus terzijde worden gesteld? Maar 's zondags toen moeder op de van ouds gewende wijze het eten had bereid, smaakte me alles, en ook het stukje vlees, als een heerlijk feestmaal.

Toen ik een jongen was van een jaar of zeventien, achttien was de nimbus van Domela goeddeels voor mij verbleekt, het anarchisme was mij een te vage leer geworden en ik kwam onder de invloed van Herman Gorter.

Gorter, dat weet men, was een groot dichter, een machtig redenaar en een felle, volstrekt eerlijke debater. Maar in mijn herinnering is hij onvergetelijk als spreker en leraar in kleine cursusvergaderingen waar hij zijn arbeidersgehoor ongemeen boeide en de moeilijkste vraagstukken op glasheldere wijze begrijpelijk wist te maken. Gorter kwam in die tijd vaak tijdens een weekeinde naar Twente. Dan sprak hij zaterdagsavonds in Almelo, waar hij bij vrienden overnachtte. Zondagsmorgens kwam hij dan bij ons in Enschede en zondagsmiddags hield hij dan dezelfde voordracht in Hengelo.

Gorter was voor ons in Twente de voornaamste woordvoerder van de 'Tribunisten', d.w.z. van de nieuwe Sociaal-Democratische Partij (SDP), die was gesticht, nadat het SDAP-congres in 1909 te Deventer gehouden, de opheffing van het oppositionele weekblad *De Tribune* had geëist. Aan die eis hadden de opposanten (Tribunisten) niet willen voldoen.

In Enschede telde de afdeling van de SDP niet meer dan

een man of tien en ik had mij daarbij aangesloten. Tot mijn verbazing werd ik, die in alle opzichten een nieuweling was omdat ik nooit lid van de SDAP was geweest, al dadelijk tot secretaris verkozen. In die kwaliteit schreef ik, toen wij de voorbereidingen voor onze eerste cursusvergadering hadden getroffen, aan Gorter een briefkaart, waarin ik hem vertelde waar die bijeenkomst zou plaatsvinden en.... dat ik hem van het station zou afhalen.

En zo stond ik – natuurlijk een half uur te vroeg – op die zondagmorgen aan het station te wachten. Een van de andere leden, die mij had beloofd ook te zullen komen om Gorter af te halen, liet verstek gaan en ik was hierover tamelijk ontstemd. Ik zag namelijk niet weinig tegen de ontmoeting met Gorter op, waarvoor, naar ik spoedig ervoer, niet de allerminste reden was.

Eindelijk was de trein dan binnen en even later zag ik Gorter bij de uitgang staan, hij had mijn briefkaart uit de zak gehaald, las het document blijkbaar nog eens over en keek toen zoekend rond. Ik stapte op hem af.

'Dag Gorter!' zei ik, het woord 'meneer' uiteraard vermijdend.

'Wel, dag!' zei Gorter hartelijk. Hij gaf me een hand en vroeg lachend of ik de secretaris was. Toen ik dat, met een tikje zelfspot, had bevestigd, was bij mij meteen alle verlegenheid verdwenen. We liepen samen op en er ontwikkelde zich binnen ongelooflijk korte tijd een gesprek, zó vertrouwelijk en op de man af, dat Gorter binnen enkele minuten er in slaagde alles uit me te halen wat hij van mij wilde weten. Als Gorter in Twents dialect had gesproken zou ik hem dadelijk getutoyeerd hebben. Gorter was toen 45 of 46 jaar oud, hij was dus wel vijf jaar ouder dan mijn vader, maar hij leek mij nog een jonge man.

'Dus je bent van anarchistische komaf? En waarom werk je in Gronau?'

Gorter had kennelijk schik in mijn nogal opschepperige verklaring, dat ik in Enschede zowat alle fabrieken had gehad. Ik vertelde Gorter ook van de avondschool, die ik niet meer hoefde te bezoeken, nu ik mijn einddiploma had gehaald.

'Juist!' knikte Gorter. 'Van het anarchisme kreeg je dus genoeg?'

'Ja', antwoordde ik en herhaalde vervolgens onwillekeurig de argumentatie van mijn leraar: 'Je kunt niet altijd tegen alles zijn, een mens moet ook ergens vóór zijn, je moet weten wat je wilt.'

'En weet je dat nou?' vroeg Gorter lachend.

'Nog niet helemaal', erkende ik, 'maar ik kom er wel achter!'

'Ik denk niet dat het zo gemakkelijk zal gaan', zei Gorter. En terwijl we samen verder wandelden, wilde Gorter weten hoe het kwam, dat ik, toen ik van het anarchisme genoeg had gekregen, geen lid van de SDAP was geworden. Dat had toch meer voor de hand gelegen, vond hij.

Tot mijn eigen verbazing vertelde ik hem spontaan de eigenlijke reden, die mij tot op dat eigen moment nooit helemaal bewust was geweest. Een hele tijd terug, tijdens de laatste kamerverkiezingen, toen er een herstemming moest worden gehouden tussen Van Kol, de candidaat van de SDAP aan de ene kant en een candidaat van de christelijke partijen aan de andere kant, toen hadden de fabrikanten zich uitgesloofd ten gunste van Van Kol.

'O ja?' vroeg Gorter geïnteresseerd, 'maar dat kon de SDAP toch niet helpen?'

'Misschien niet', antwoordde ik aarzelend, maar de fabrikanten stelden hun rijtuigen ter beschikking van de liberale partij om de arbeiders uit de fabrieken naar het stembureau te brengen. En ze lieten daarbij vooral die arbeiders uitkiezen van wie ze wel konden veronderstellen, dat ze op Van Kol zouden stemmen.

'En dat was jou niet naar de zin?'

'Nee, helemaal niet', antwoordde ik en ik zette uiteen, dat mijn vader, die principieel niet wilde stemmen, het een ongehoord schandaal vond, dat de SDAP op deze manier door de fabrikanten werd gesteund.

'Vond jij het ook een schande?'

'Jazeker', antwoordde ik en ik voegde er bij, dat ik dit nog steeds als een schande zag. Stel je voor: de fabrikanten vinden een sociaal-democraat minder gevaarlijk voor hun belangen dan een anti-revolutionnaire of een katholieke candidaat! 'Dan moet er toch iets niet in de haak zijn bij de politiek van die socialisten?'

Gorter knikte levendig.

'Daar zit iets in', vond hij. Wij waren intussen bij het hotel De Graaff aangekomen, het deftigste hotel van Enschede.

'Nu gaan we hier een kop koffie drinken', zei Gorter.

'Ik zal buiten wel op u wachten', antwoordde ik geschokt. Gorter zelf scheen zelfs niet verbaasd; ik had de indruk dat hij heel goed begreep waarom ik geloofde daar niet binnen te kunnen gaan.

'Wacht dan maar even', zei hij geruststellend, 'ik kom zo terug.'

Ik hoefde inderdaad niet langer dan een minuut of tien te wachten, waarna we samen naar het vergaderlokaal gingen. Dat was een doodgewoon arbeiderscafé, waar de vloer nog met wit zand was bestrooid en waar de bezoekers aan tafeltjes zaten te kaarten, te roken en met elkaar te praten. Ze dronken een glas bier of een borrel en de meesten, dat zag je zo, waren helemaal niet gekomen om naar een spreker te luisteren. Gorter begroette een paar van onze mensen, o.a. Schouwink en Deunk als ik me wel herinner. Ook was er een jonge man van wie ik wist dat hij Lasonder heette, die Gorter weliswaar kwam begroeten, maar die het kennelijk niet met ons eens was. Hij vond ons, – dat meende ik uit zijn gebaren te kunnen opmaken – maar een belachelijk groepje.

Intussen maakte ik mij zorgen. Moest de vergadering hier in dit lokaal worden gehouden? En wie zou de bijeenkomst openen? Hoe moest dat nou? Later bleek me, dat een deel van het café kon worden afgescheiden met schuifdeuren en dat het die ruimte was, die we hadden besproken. Maar de kastelein had geen voorbereidingen getroffen en verwachtte misschien van ons, dat we dat zelf wel zouden opknappen. Maar niemand van ons maakte daartoe aanstalten. Gorter zal ons aarzelen en onze hulpeloosheid wel aan onze geringe ervaring hebben toegeschreven. Hij ging gewoon op een tafeltje zitten, dat tegen de muur stond en begon zo maar te spreken.

Eerst keken de bezoekers verbaasd op, maar na een paar minuten staakte men kaartspel en gesprek en begon men met toenemende belangstelling te luisteren. Gorter leidde zich zelf in, stelde zich voor en zette de bedoeling van de bijeenkomst uiteen. En nu duurde het niet lang meer of de

toehoorders kwamen onder de indruk en weldra waren wij allen gezamenlijk in de ban van Gorters uitzonderlijke persoonlijkheid en dachten we met rode koppen met hem mee. Deze eerste cursusvergadering met Gorter was voor mij een belevenis om nooit te vergeten. Er zouden nog verscheidene van deze bijeenkomsten volgen. Gorter sprak op die cursusvergaderingen over 'De Grondslagen van de Sociaal-Democratie', over de leer der 'Meerwaarde', hij verklaarde voor ons 'Het Historisch Materialisme', verdedigde zijn opvattingen van 'Klassemoraal' en behandelde voorts het vraagstuk van 'Marxisme en Revisionisme'. Over al die onderwerpen had Gorter brochures geschreven, die ik niet alleen te koop aanbood, maar ook met grote aandacht las.

Omdat er onder Gorters gehoor weinig mensen in staat waren critische opmerkingen te maken of ook maar vragen te stellen, ging Gorter zelf alle tegenwerpingen van mogelijke tegenstanders in het geding brengen. Hij ging als het ware met zichzelf in debat om dan tenslotte al die bedenkingen stuk voor stuk zódanig te weerleggen, dat er geen spaan van overbleef.

Gorter heeft op mij een grotere persoonlijke invloed uitgeoefend dan ik ooit van iemand anders heb ondergaan. Mijn hele leven en streven zou, naar ik stellig geloof, héél anders zijn geweest als ik Gorter nooit had ontmoet.

Daar komt nog een bijzonderheid bij, die ik hier niet wil verzwijgen. Dadelijk na onze eerste cursusvergadering met Gorter, ging ik met een van de andere bestuursleden op de fiets naar Hengelo om daar met onze vrienden uit Hengelo en Almelo contact op te nemen en over onze verdere actie te beraadslagen. Ik heb die fietstocht later verscheidene keren herhaald, en ik erken volmondig dat deze ijver niet alléén voortsproot uit mijn ongetwijfeld ernstige begeerte om mijzelf te ontwikkelen tot een 'geschoold marxist'. De zaak was namelijk, dat ik in Hengelo kennismaakte met een meisje uit Almelo, dat in gezelschap van haar broer, Gorters cursussen in Hengelo volgde. Dit meisje werd — jaren later natuurlijk — mijn vrouw en vervolgens de moeder en de opvoedster van onze twee zoons, Karel en Gerard Kornelis.

Ik beantwoordde overigens al vrij aardig aan de voorstelling, die men in die dagen vaak had van zo'n 'onvermijdelijk' tot revolutionnair voorbestemde jonge arbeider. Ook groei-

de er geleidelijk-aan een soort meerderwaardigheidscomplex in me op. Dat was, moet men weten, het dusgenaamde 'klassebewustzijn', het op 'marxistische wetenschap' gefundeerde besef te behoren tot de uitverkoren klasse, die 'morgen' geroepen zou zijn de leiding van de ganse meersenmaatschappij in handen te nemen. De 'Internationale', niet waar, zou immers 'morgen heersen op aard'?

Intussen bekroop mij toch nu en dan twijfel of we wel op de juiste weg waren. Hoewel op onze cursusvergaderingen gaandeweg meer toehoorders kwamen bleef ons groepje maar klein. In de korte verslagen van onze Twentse bijeenkomsten in het weekblad *De Tribune* kon maar zelden vermeld worden, dat we 'weer een nieuw lid' hadden gewonnen. In *De Nieuwe Tijd*, het Twentse weekblad der SDAP werd hier braaf de draak mee gestoken. We moesten iets anders, iets bijzonders doen en zo besloten we — op mijn voorstel! — in Enschede een grote debatvergadering te beleggen. Namens onze afdeling werd de Twentse propagandist der SDAP, Leeuwenburg, tot een openbaar debat met Gorter uitgenodigd. Toen onze uitnodiging door Leeuwenburg was aanvaard werd er grote bekendheid gegeven aan het komende evenement. Zo'n politiek spreektournooi kon in die tijd — toen sport, film, radio en televisie nog niet overheersten — zeer grote belangstelling wekken. Gorters tegenstander was bekend als de vroegere secretaris van Troelstra en als een bijzonder bekwaam spreker. Hij gold verder terecht als de meest uitgesproken 'rechtse' socialist, omdat hij zich openlijk als voorstander bekende van een 'democratisch blok', d.w.z. van een coalitieregering bestaande uit liberalen, vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten. Ik zag het debat met grote spanning tegemoet. Het zou in een der grootste zalen worden gehouden en ik, die mij mijn twijfel bewust was, had bij mezelf besloten 'als een onbeschreven blad papier' naar de debatvergadering te gaan. Ik was van plan de beide sprekers aan te horen zonder vooringenomenheid tegen de een, noch met partijdigheid voor de ander.

Leeuwenburg had als uitgedaagde het eerste woord. Ik kan mij zijn betoog niet meer tot in bijzonderheden herinneren, maar hij stelde de noodzaak van de groei en van de

eenheid der arbeidersbeweging op de eerste plaats. Alle streven, hoe goed misschien bedoeld, dat de groei en de eenheid bedreigde, keurde hij scherp af. Vooral waar dit streven voornamelijk theoretische kwesties betrof. Hij wilde de waarde der theorie niet ontkennen, maar het kwam er op aan de theorieën in de praktijk om te zetten. Het ging er om praktische resultaten te bereiken, betere arbeidsvoorwaarden, een deugdelijke sociale wetgeving. Daarmee alleen kon men de arbeidersmassa winnen en het democratisch staatsbestel in ons land bood hiervoor de mogelijkheden. Maar dan moest het typisch-Nederlandse individualisme, de eigengereidheid en het gebrek aan zelf-opgelegde discipline in het belang der beweging worden overwonnen. Dit typische individualisme kenmerkte in ons land zelfs de 'zuiverste' internationaal befaamde marxisten, hetgeen deze vaak bekwame mensen, die toch officieren behoorden te zijn, verhinderde om op hun beurt als gewone soldaten in de gelederen hun plicht te doen. Hij noemde tenslotte de vrees dat de strijd der arbeidersklasse zou kunnen verwateren kinderachtig en getuigend van gebrek aan vertrouwen in de arbeidersklasse zelve. Moest de arbeidersbeweging dan in secten uiteenvallen? De ene nog zuiverder dan de andere? Dan zou er van machtsvorming nooit en nimmer sprake kunnen zijn....!

Het gaf mij een schok toen ik besefte, dat wat Leeuwenburg had gezegd mij allemaal als vanzelfsprekend en aannemelijk in de oren klonk.

'Hij heeft gelijk', dacht ik temidden van het losbarstende applaus toen hij uitgesproken was. Wat zou Gorter daarop antwoorden? Ik maakte me daarover zorgen. Maar toen Gorter nog maar kort aan het woord was voelde ik me beschaamd om mijn klaarblijkelijk gebrek aan onderscheidingsvermogen. Gorter sprak héél anders. Niet als een handig advocaat, hij scheen er helemaal niet op bedacht te zijn Leeuwenburg in een hoek te drijven. Veeleer leek het me dat hij zichzelf soms met opzet blootgaf, maar juist daardoor sprak hij te meer overtuigend. Mijn twijfel vervaagde en Gorter had mij weer helemaal herwonnen, ook na de volgende spreekronden en, na het slotwoord van Gorter, had ik de indruk dat de hele zaal met hem instemde en applaudisseerde.

Jaren later, toen ik vertrouwd was geworden met Gorters werken, heb ik in *Pan,* samengebald in een vuistvol dichtregels, teruggevonden wat hij die avond met zoveel overtuigingskracht had verkondigd. In dat grote gedicht laat hij een redenaar opstaan, die 'met een stem als een bazuin' een arbeidersmenigte toespreekt en haar bezweert:

'Men zal u zeggen dat organisatie
Van u allen, van alle uw millioenen
Genoeg zal zijn, dat gij dan wel van zelve
Tot macht komt, zodra deze macht er is.
Maar ik zeg u, dat al hadt gij u allen
In organisatie, het zal u niet
Helpen, als niet daar binnen u, binnen
Die massa's, de ziel leeft die wil
De gansche aarde uw vrije bezit,
En heel de Menschheid als uw vollen broeder.
Ja ik zeg u, dat zonder deze ziel,
D'organisatie zal het middel worden
Om u slaven te make', op nieuw, voor goed —
Van de organisatie zelve.
Men zal u zeggen dat de strijd u beter
Zal maken, dat ge in den strijd veredeld
Zult worden, en dat die van zelve u
Een ziel zal geven tot de betre wereld.
Maar ik zeg u, dat de strijd voor het kleine,
Voor 't beter loon en voor den korter werktijd
En voor een wet die dit of dat verhindert,
Of u een voordeel geeft voor dit of dat, —
Met d'organisatie die daarvoor dient, —
Dat die strijd juist een middel kan zijn om
Uw ziel te maken tot een gierigaard,
Een egoïst en een bekrompen burger.

Dan is uw strijd niets en gij wordt juist slaven
Door dezen strijd. — Dat zullen uw vijanden weten. —
Ah! gij hebt niets, gij hebt geen macht, geen geld,
Geen wapens, niets.
En uw vijanden hebben alles. Zij zullen
U afkopen en omkopen met schijn.

Daar ligt het kleine, in de schaduw van
De zwarte aarde zie ik 't kleine wringen,
En spartelen, en kleine ziele' aantrekken,
Vergeefs, tot spel en schijn, bedrog, ijdel.
Richt daar uw hart en uw gevoelens heen,
Alleen daarnaar, dan blijft gij eeuwig slaven. —
Hier ligt de Aard', daar ligt de volle Zee,
Hier is de gansche natuur. Richt daar uw oog
En hart alleen naar. Dan wordt gij zijn meesters!'

Na afloop der vergadering wachtte ik, samen met enkele mijner vrienden, bij de uitgang om Gorter nog even de hand te kunnen drukken. Ik ving flarden van gesprekken op waaruit de bewogenheid der toehoorders nog duidelijk te bemerken was. Totdat ik een harde en geërgerde stem hoorde zeggen:

'Ach wat, allemaal gevoelsargumenten!'

Deze schamper bedoelde opmerking kwetste mij, zeker omdat ze in niet geringe mate waarheid behelsde. En wie een 'wetenschappelijk marxist' is, of het begeert te worden, die dient argumenten, die zich op 'het gevoel' en op 'de ziel' beroepen immers niet hoog aan te slaan?

Ik moest eerst nog wat ouder worden, een heel tijdperk van oorlogen en revoluties doorleven, over de uitwerking van de zielskracht van mensen als bijv. een Gandhi de feiten ervaren, vóór ik werkelijk zou kunnen beseffen, dat 'gevoelsargumenten' in de zin zoals Gorter die hanteerde, tenslotte de belangrijkste, zo niet de enige argumenten zijn die tellen.

Maar Gorter was dan ook een dichter, en grote dichters als Gorter zijn zieners!

(Einde van het eerste gedeelte.)

Anthonie Donker

HERMAN GORTER NA VERLOOP VAN TIJD

I. Een nieuw geluid.

Het vergeetboek is het grootste boek ter wereld. Er komen steeds meer boeken in en nog altijd kunnen er meer bij. Het is het grootboek der vergetelheid, en geen boek zo beroemd, geen best-seller zo hoog in getal of ongemerkt, maar al gauw merkbaar, schuift het ernaar toe. Maar er is nog een andere minder veel voorkomende vorm van vergeten, dat is de oververzadiging, de overbekendheid. Een nieuwe lente — daar vult iedereen op aan: en een nieuw geluid. Die regel kent iedereen, hoeveel andere versregels valt dat tebeurt? Dat kent ieder die enkel het eerste boek van de *Mei* gelezen heeft, en ik vrees dat dat de meeste lezers zijn, en zelfs ieder die het in het geheel niet heeft gelezen. Het probeert als slagzin de aandacht te trekken in de advertentie van kapper en modezaak tegen het voorjaar. En men heeft het ook wel horen variëren met: een nieuwe Gijsbrecht en een nieuw décor.

Wij zijn met Gorters *Mei* opgegroeid, voor mij was dat, nee niet het ouderwetse uitgaafje van de eerste druk van 1889 met een bloemetje buiten op, toen de nieuwe dichtkunst nog niet in een nieuwe boekkunst was doorgedrongen; voor mij het langwerpige boekje in witte omslag, sinds 1916 al lang stuk gelezen en fantasieloos weer ingenaaid; het boekje van mijn vijftiende jaar toen ik van de weeromstuit een schoolschrift volmaakte met geestdriftige Gorter-imitaties over de Maas bij Rotterdam. Maar zijn wij nu nog tot diezelfde lezersgeestdrift in staat als toen? Vinden wij die aanhef in volle vervoering terug: een nieuwe lente en een nieuw geluid? Wie kan dat nog lezen alsof het even nieuw was als het woord het bedoelde dat twéémaal in die beginregel voorkomt? Valt die eerste bekoring nog terug te vinden van de beginpassage van *Mei*, horen wij het opnieuw als toen, ligt er nog dat vroege ochtendwaas van het

nieuwe over? Het vers is er niet minder om geworden maar wij? Een lezer is ook maar tegen een zekere hoeveelheid herhaling bestand en het ongeluk wil dat de bekendste versregels vaak in ons geheugen voortbestaan, doodgelezen, doofgehoord, zonder meer voort te zingen zoals ze eenmaal deden.

Eenmaal, ook voor anderen, ouderen, toen die ze voor het eerst hoorden. In het kostelijke boek met Gorter-documenten dat Enno Endt onlangs heeft uitgegeven en dat niemand die van Gorters werk houdt mag missen, wordt een herinnering aangehaald van Jacobus van Looy, die verhaalt hoe hij eens in 1888 Diepenbrock tegenkwam in de Utrechtsestraat in Amsterdam en toen zij opliepen zei deze opeens: 'Een nieuwe lente en een nieuw geluid, hoe vind je dat?' Dat was uit het toen nog onbekende, ongedrukte gedicht van zijn vriend Herman Gorter en als gevolg daarvan kwam Gorter het hem voorlezen in zijn werkplaats, drie avonden lang. Zo is het eenmaal begonnen.

Waar en wanneer het geschreven werd, en hoe het werd ontvangen, daar heb ik mij in die eerste jaren van kennismaking met de *Mei* niet om bekommerd. Nu ben ik a.h.w. omringd door de boeken die het ons uitleggen en ook diep ingaan op de betekenis ervan. Die ging voor mij aanvankelijk ook niet verder dan wat Gorter er in het bekende briefje aan zijn oom ds. Gorter in Hoorn over schreef toen het boekje verschenen was in 1889: 'Wat nu het ding zelf betreft, ik heb iets willen maken van heel veel licht en met een mooie klank, verder niets'. Dat hij er zichzelf van bewust was er nog wel iets anders in te hebben willen leggen, doet aan het oprechte accent hiervan niet af. Hij was toch ook de jongen die floot langs de watergracht. Wij behoeven niet te weten of dat in Balk, in Wormerveer of in Amersfoort is geweest, want oude stadjes en watergrachten veranderen evengoed als al wat een dichter in het licht der verbeelding tot meer maakt dan wat het aanvankelijk was. Hij maakt het tot wat het oorspronkelijk is.

Gorters *Mei* was al verschenen, toen hij tot leraar in Amersfoort werd benoemd. Maar het documentenboek zegt ons, dat hij, volgens een brief aan zijn aanstaande vrouw, als student een vacantie van zes weken heeft doorgebracht nabij Amersfoort, geheel alleen in een klein huisje aan de

straatweg. En er zijn fragmenten in het handschrift op augustus 1887 gedateerd. In april van dat jaar was hij aan het gedicht begonnen. Ik moest toch wel wennen aan de gedachte dat de *Mei*, volgens mededeling van Wiessing, grotendeels in een Amsterdams koffijhuis in de Amstelstraat bij het nu verdwijnende Centraaltheater zou zijn geschreven; maar tenslotte heeft Gorter als jongen en als student in Amsterdam gewoond, waarheen het gezin na de dood van de vader ds. Simon Gorter uit Wormerveer was verhuisd.

Het doet er weinig toe of Gorter zelf die jongen was die floot langs de watergracht, hij werd het immers toen hij het schreef, hij herkende zich erin. En wij herkennen hem in een van die brieven, van 1888, weer aan Wies Cnoop Koopmans, als hij schrijft over de vrolijkheid die er in hem was. 'Als ik in mijn eentje ben, op straat bijvoorbeeld, ben ik bijna altijd vrolijk, net als een jongen voel ik me dan'. Als wij dat lezen, is het of hij aanstonds zal gaan fluiten en die jongen wordt uit het begin van *Mei*.

Gorter sprak niet graag over zijn verzen, zoals trouwens de meeste dichters, maar hij las ze wel graag voor. Hij heeft uit de *Mei* voorgelezen aan Diepenbrock, aan Kloos, aan Verwey, aan Van Looy. Toen, zoals hij op een briefkaart van 15 november 1888 aan Diepenbrock schreef, 'het ding af' was, had hij, nog geheel onbekende, ook de behoefte het te laten horen en de reacties van vrienden en mededichters te toetsen. Van Looy zegt, hoe het hem opviel, dat 'de dichter van *Mei* zijn heldere verzen bijna voorlas of het proza was'.

En nu begint iets als een tam-tam in het oerwoud, onder de makers of 'kunstbroeders' in de grote holle stad (waarover hij ook nog dichten zou) het vliegende bericht: er is een groot gedicht geschreven. Nog vele jaren later zeide Diepenbrock, toch een verklaard tegenstander van Gorters latere ontwikkeling, tot A. Roland Holst bij een bezoek: 'Nu zit u in de stoel waarin Gorter mij lang geleden dikwijls uit de *Mei* voorlas'.

Bij de eerste ontmoeting kreeg Kloos meer de indruk van een 'flinke voetballer' dan van een dichter, maar toen begon hij voor te lezen en terwijl hij aandachtig luisterde, was het hem gaandeweg of hij 'de Natuur-zelve van alle kanten zag

opsprieten en ontbloeien' voor zijn verwonderde ogen, en hij besefte spontaan, dat deze volkomen eenvoudige en natuurlijke mens daar tegenover hem aan tafel 'een wezenlijk-groot Dichter (was) van wezenlijk-Hollandschen bloede, maar van toekomstige betekenis voor alle landen en tijden' en dat hij hier het heerlijke begin mocht beleven van een nieuwe letterkunde zoals wij die nog nooit in ons land hadden gehad. Een nieuwe lente en een nieuw geluid, dat beleefden zijn dichter-tijdgenoten eraan zo letterlijk als het maar kon. Het was een gebeurtenis, zij vroegen elkaar of zij de *Mei* al hadden gelezen, of gehoord. Van Eeden schreef erover aan Lodewijk van Deyssel, toen in Houffalize in de Ardennen: er is 'een nieuw poëet gevonden van de bovenste plank volgens Kloos. 3000 verzen van 't eerste water. Gorter heet hij, je kent zijn naam misschien wel', en vervolgens: 't Zou geen wonder zijn als hij de lauweren plukte die wij gepoot en besproeid hebben'. Het documentenboek wemelt van zulke momenten waarin men de vernieuwing ziet gebeuren. Overigens zou bij alle succes de *Mei* in de eerste twintig jaren toch niet meer dan vier drukken halen, heel wat minder dan later *Beatrijs* of *Maria Lecina* of *Een voetreis naar Rome;* maar toen was de weg intussen geëffend. In elk geval kon ik nog maar enkele jaren geleden op de schrijversboekenmarkt de *Mei*, nog in rode band, van de stapel haast uitdelen aan meest jonge mensen, meisjes vooral. Tegenwoordig is dat nog enkel met pocketuitgaven mogelijk. Die meisjes intussen moeten begrepen hebben, dat welke diepere of zinnebeeldige betekenis men in de *Mei* ook kan vinden, het toch vooral behalve een natuurgedicht een liefdesgedicht is, en Mei behalve een mythe ook en vooral een meisje; dat bestaan heeft maar ook weer veranderd in het licht van zijn verbeelding.

Van Deyssel zou overigens pas vlam vatten voor Gorters sensitivistische verzen, zoals blijkt uit zijn brieven aan Willem Kloos, maar hij is hogelijk ingenomen met de verzen slechts met sterretjes ondertekend in de oktoberaflevering van *De Nieuwe Gids*, en dat waren juist — hij wist dat toen niet — de eerste publicaties van Gorter na de *Mei*, met de titel Een meisje, het ene het bekende 's Morgens op het witte laken (waarbij Endt juist een sprekende toelichting heeft geschreven in *Merlijn),* het tweede Toen de tijden

bladstil waren. Van Deyssel is weg en ondersteboven van de sensitivistische verzen, zoals duidelijk in zijn vervoerde bespreking van de bundel van 1890 zal uitkomen.

Moet men teruggaan naar die oude vervoeringen van zijn tijdgenoten of naar de eigene bij eerste lezing om terug te vinden 'die ik zo minde', de jonge poëzie van Gorter in al haar fraîcheur waar de overbekendheid ons op de duur van dreigde te vervreemden? Soms vindt men het verlorene in een andere taal terug, ik herinner mij uit mijn studentenjaren hoe de bijbeltaal in een geheel nieuw licht kwam te staan door het overwinnen van de moeilijkheden en eindelijk het ontdekken van het bijbelwoord in de Gothische vertaling van bisschop Wulfilas. Er zijn vertalingen van Gorters *Mei*. Max Koblinsky gaf er een vertaling in het duits van uit, in 1911. Maar vinden wij het hier terug: Ein neuer Frühling und ein neuer Sang? Of bij onze landgenoot prof. Barnouw in zijn amerikaanse bloemlezing van 1948 *Coming after:* A new spring and a new musical note! Maar daarom gaat het juist, kan die vonk, die klank overspringen naar een ander taaleigen? Het gaat om wat Gorter in 1887 in een van zijn brieven schreef, en wat ook in de *Mei* is terug te vinden: 'Ik geloof dat het binnenste hart van poëzie niets is dan muziek'. Zelfs al zou dit laatste theoretisch gesproken niet helemaal waar of juist zijn, het was voor Gorter een quintessens, en zo als hij dit beleefde, mocht het als een nieuwe werkelijkheid dan weer gelden. Het gehele gedicht *Mei* is getoonzet naar die eerste regel: Een nieuwe lente en een nieuw geluid. En de weerklank ervan is tot vandaag niet verstomd. Het klonk ook in andere bewoordingen door bij een vernieuwend dichter als Paul van Ostayen, toen hij in 1918 schreef:

> Dit lied dat zal staan in de werkelijkheid der dingen als de gebeurtenis van een ruimere lente na de hopeloze wentelingen van een lange jarereeks.

Nijhoff schreef enkele maanden voor zijn dood, in 1952 over Herman Gorter, dat zo hij ooit in één versregel al zijn werken en leven heeft samengevat, dan in deze:

> **De lente komt van ver, ik hoor hem komen....**

Hoeveel jaren ken ik dit vers? het heeft zijn gloed en glans nooit verloren. Want, zegt Nijhoff, 'dit is hij altijd geweest, een luisterend oor; een oor dat zich neerbuigt naar de aarde, als naar een zwangere schoot, om de klop van het ongeboren leven te vernemen'. Een nieuwe lente en een nieuw geluid.

II. O te leven in dezen schoonsten tijd –

Niemand zal wel menen dat die versregel op de tijd die wij nu beleven zou kunnen doelen. Wij zijn met één slag verplaatst naar een tijdstip dat nog veel verder weg lijkt dan het in werkelijkheid het geval is. Het is de aanhef van een sonnet dat Herman Gorter in 1903 publiceerde. Zijn vervoering deed hem daarin zeggen dat nu de lang verwachte tijd was aangebroken waarin een nieuwe liefde het mensdom doortrekt en een betere samenleving tot stand zal komen. Gorter heeft daar vurig in geloofd en tot het eind van zijn leven over gedicht. Hij sprak van een tijd waarin men zichzelf kon zijn en tegelijkertijd een mens der gemeenschap:

> En dit kan nu. Men kan in vollen trots
> Oprijzen als een eenzaam individu,
> En toch zich geven vol aan anderen.

Dit was voor hem de schoonste tijd waarin men zich ieder ogenblik kon geven aan de mensheid en daarin zichzelf verwerkelijken.

De negentiende eeuw heeft langer geduurd dan tot het jaar 1900. Het is de eeuw van de vooruitgang genoemd, en zeker was het de eeuw van het geloof daarin. Dat ongeschokte geloof heeft nog voortgeleefd tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog. De eeuw kreeg een toegift, vol spanning maar vooral vol verwachting welke tot 1914 duurde. Daarna begon wat wij niet zonder schaamte 'onze' eeuw hebben te noemen, een eeuw die men nog geen naam heeft durven of kunnen geven maar die beheerst wordt door twee wereldoorlogen en een aanhoudende dreiging.

Men werkt tegenwoordig grif, ook wel wat grof, met de begrippen cultuurpessimisme en cultuuroptimisme. Het eerste begrip is ons vertrouwder dan het tweede, het strekt

zich uit van het einde van de eerste tot voorbij het einde van de tweede wereldoorlog, van Spengler tot Sartre als het ware. Cultuuroptimisme is een uitdrukking die ons alleen nog in vergelijking met de heersende sombere visie op wereld en bestaan heugt en terugvoert naar een tijd waarin niet de termen wanhoop en angst in de discussie overheersten maar hoop en geluk. Hoop op geluk, voor het ganse mensdom.

Er is nog een uitspraak van deze tijd die niet uit de verwachting is geboren maar voortgekomen uit het dwingend besef van erop of eronder, de na de tweede wereldoorlog opgekomen klemmende eis: een wereld of géén. Daarbij bevat dat nuchtere getal: tweede al een soort waarschuwing of dreiging in rekenkundige gedaante van de mogelijkheid van een derde, wat als men het te gemakkelijk of gelaten zo zegt, al een soort vorm van defaitisme, van cultuurpessimisme of apathie wordt, alsof maar komen moet wat juist niet komen moet.

O te leven in dezen schoonsten tijd —, zo kan nu niemand meer spreken zonder zich buiten die tijd te plaatsen. Maar toen waren er steeds weer klanken in die toonaard en het mocht voor de toonaard van dat laatste stukje overstaande negentiende eeuw gelden. Het is niet geringschattend bedoeld als wij het zo uitdrukten, men kan die tijd om zijn vertrouwen benijden, en al zal iemand zeggen: het is toch niet reëel gebleken, toch blijft het waar dat er zulk een irreëel vertrouwen nodig is eer ooit grote dingen tot stand komen. Er ging een nieuwe tijd, een nieuw geluk geboren worden. *De nieuwe tijd* heette, min of meer tegenover *De nieuwe Gids,* sinds 1896 het tijdschrift van Frank van der Goes, weldra ook van Gorter en Henriëtte Roland Holst, naar het voorbeeld van *Die neue Zeit,* het tijdschrift van Kautsky, sinds 1882. Verwey noemde in 1898 deze aarde *De nieuwe tuin,* in de titel van een bundel. Henriëtte Roland Holst zou in 1903 komen met *De nieuwe geboort* en enkele jaren later met *Opwaartsche wegen.* Voor haar leefde zelfs de hoop bij hen die het nieuwe geluk niet zelf meer zouden aanschouwen, als de oude arbeider in het ziekenhuis — velen herinneren zich dat lange gedicht, want zo zeer is deze dichteres toch nog niet vergeten —. Hij was het die sprak:

De nieuwe hoop brandde helder
boven ons als een heldere ster,
wij spraken van haar door den avond
en voelden alsof zij van ver
tot ons nader kwam

Het slot is geresigneerd maar het is geen capitulatie, ook zij die eerder wegvielen, bereidden de nieuwe tijd voor:

wij toonden het pad sterker zielen
en dat is voor vroegsten genoeg.

Er was een aan Gorters toekomstgeloof verwante verwachting, van jonge vrijzinnige predikanten, die in het opkomend socialisme een nieuwe toekomst zagen voor de verwezenlijking van het evangelie als in de tijden van het oudste Christendom, een dienende gemeenschap voor het geluk der mensen. En dat in een wereld boordevol van nood, waar zich een welvaartsstaat van bromfiets, ijskast en kijkkast geen voorstelling van kan maken, een wereld veelal nog van plaggenhutten, krotten, kinderarbeid en tering. Maar een nieuwe tijd ging aanbreken. *De blijde wereld* noemden die jonge Friese dominees, Bakker, Bruins en Winkel hun weekblad. Een Christen-Socialistisch Weekblad onder de titel waarvan stond: De aarde is des Heeren mitsgaders hare volheid. En met kleine letters: Dit blad wordt uitgegeven door eenige predikanten. Later zou *De nieuwe tijd* (in 1922) de *Communistische Gids* gaan heten, en *De blijde wereld* werd in 1932 tot *Tijd en Taak*. Andere tijden, andere namen, andere geest ook soms en zeker andere verwachtingen.

Men noemt tegenwoordig gauw iets verouderd, en zegt dan liefst 'gedateerd', wat toch niet wil zeggen dat iets niet meer levend of niet meer te beleven zou zijn. Slechts bij uitzondering is iets zo tijdeloos, dat het zijn datum en de kenmerken daarvan niet aan zich draagt, en het is juist aan die tijdkenmerken dat men de dingen het best beleven en herkennen kan. Ook al kost dat soms moeite, bij voorbeeld wanneer men bij Gorter leest:

De arbeidersklasse danst een groote reidans

Het lijkt lateren een vreemd beeld, maar men behoeft niet eens te bedenken, dat de volksdansen van de nieuwe ar-

beidersjeugd eens een dergelijk symbool wilden uitdrukken. Gorter was een visionnair en buitendien classicus. Hij moet dit voor zich gezien hebben als een antiek koor in nieuwe tijd verplant of herleefd. En zo drukte het al zijn nieuwe hoop en geluksverwachting voor de ontwakende vrijheid uit welke voor hem uitdrukkelijk ook schoonheid was. Hij schreef:

> O schoonheid gij zijt niets
> dan de wordende Vrijheid

In dat licht ziet men zijn beeld weer voor zich herleven, en misschien is het niet in de gewone zin 'mooi' voor onze tijd maar in elk geval blijft het treffend voor die tijd en valt het dan nog zo te zien.

> De arbeidersklasse danst een groote reidans
> aan de oceaan der wereld, zoals kindren
> die men 's avonds op strandmuur bij de zee
> bij het geel licht der lantarens en 't licht
> der zon, ziet huppelen op muziek.

Zo valt ook te verstaan wat hij schreef over de vriendschap, die vanouds voor hem zoveel had betekend, en die niet denkbaar is zonder geestverwantschap, dat wilde voor hem zeggen strijdmakkerschap. Het is op een gezamenlijke toekomstverwachting gericht, als hij schrijft (en gold dat niet Kautsky?):

> Dit is heerlijk, om met een echten vrind
> over het hoogste geluk te praten,
> terwijl we samen gaan over de straten,
> en rond ons gaat menig een mensenkind.

Dan, als zij elkaar zwijgend en in een hoog verstaan aanzien, volgt er:

> En boven onze stilte stijgt er uit
> waaraan wij denken zo hartstochtelijk,
> der mensen broederschap, het hoogste schoon.

Het is bij Gorter, die zo eenvoudig en helder was als brood en water, allerminst grootspraak, maar een waarachtig besef van het alleruiterste te willen en te moeten geven, als hij in diezelfde tijd schrijft:

> Men zou voor de mensheid gaarne willen sterven.

Hij wilde daarmee zeggen wat verder in het gedicht volgt:

Men voelt het diepste van des levens gloed
in liefde voor de mensheid, men is niets
en toch alles, wanneer men dat goed doet

Toen hij na veel verwarring waarin hij soms geen raad meer wist, besefte, ontdekt had waar hij heen wilde en moest, naar wat hij, de classicus noemde 'de alvoedende mensheid', besefte hij ook, daarin het geluk te hebben gevonden. Hij schreef op zijn vierendertigste jaar het bekende gedicht dat begint met: De dag gaat open als een gouden roos, een der eerste van zijn gedichten welke ik na de *Mei* leerde kennen en mij sinds altijd even sterk bijgebleven, met de rustig trotse woorden waarin overwonnen spanningen nog natrillen:

Ik heb 't gevonden, het mensengeluk,
al moest ik worden vier en dertig jaar
eer ik het vond, en ging veel trachten stuk
in spannend worstlen en ijdel gebaar.
Maar zo zeker als daarbuiten de zon de
wereld befloerst, heb ik 't geluk gevonden.

Zo stond het er intussen niet dadelijk, van het overwinnen van de aarzelingen getuigt de eerste lezing toen de regel waar het om gaat nog vragend was gesteld:

Heb ik 't gevonden, het mensengeluk –?

Het is een tekenende menselijke trek hoe hij als met een triumferend: ja alle aarzeling en onzekerheid heeft willen bezweren, toen hij eenmaal zijn geluk met de strijd voor de verhoging van het mensengeluk had leren gelijkstellen. In het eeuwjaar 1900 schrijft hij de verzen die als een ontwerp zijn voor monumentale gestalten en die passen in de sfeer waarin Richard Roland Holst de figuren van zijn glasramen zou plaatsen en waar het licht door valt als uit een toekomst, een man een vrouw die uit een nieuwe wereld komen aangetreden, het oog zo stralend als de dag:

en met geen enkel sieraad aan
van slaafsheid en geen enkle waan

Uit die verzen straalt de verwachting van de nieuwe eeuw die komen ging en die nog altijd komen moet.

DE WAARHEID GEVONNIST

Eindelijk heeft de Hoge Raad te Den Haag in hoogste instantie arrest gesproken in de eindeloos slepend gehouden procedure over het derde deel van *Bob en Daphne*.

In laatste instantie is de uitgever veroordeeld tot een boete van *f* 25 voor het uitgeven van pornografie. Verder beroep is niet mogelijk, en de procureur generaal G. E. Langemeijer heeft reeds aangekondigd, dat dit het begin kan zijn van een hele reeks pornografieprocessen.

De eerste delen van *Bob en Daphne* behoren niet tot de grote Nederlandse letterkunde. Ze zijn vaak sentimenteel, langdradig, veel te opzettelijk met een voorlichtend doel geconstrueerd, en daardoor helaas, veel te weinig zinneprikkelend.

Dat wil niet zeggen, dat er geen zeer mooie, en allesbehalve pornografische passages in voorkomen.

Toch is het Han B. Aalberse pas in zijn derde deel: *Liesbeth en de wereld van Bob en Daphne*, gelukt, in Liesbeth en haar broertje werkelijk levende figuren van grote tederheid te scheppen.

Hoe in een prachtig getekend milieu aan de zelfkant onzer maatschappij, dit zusje er in slaagt een tovercirkel van liefde om haar grote 'Konijn' te bouwen, waardoor hij van het bedwateren wordt genezen, is voor mij een der ontroerendste passages geweest in de Nederlandse literatuur der laatste jaren.

Wij kenden tot nog toe onze Jaapjes en Keesjes en Merijntjes en Bartjes, onze Droomkoninkjes en hun Zusjes, onze Dik Troms en Hein Stavasts en de heldinnen onzer lieve meisjesboeken, die allen merkwaardig genoeg het gemis van geslachtsdelen gemeen hadden.

Daar is toen plotseling deze baldadige kwaaie meid tussen gekomen, die de jongens prikkelt en opwindt en spelletjes met hun speelt, waarover tot nogtoe geen onvertogen woord gedrukt was.

Terecht is zij buiten de deur gezet en veroordeeld.

Want Nederland wenst verder te leven in de illusie van de lieve, reine kindertjes, die wel verleid worden, maar zelf

nooit verleiden, de a-sexuele kameraadjes, die pas op hun 21e jaar plotseling de zondewereld der volwassenen binnenvallen.

Ouders vergeten wat zij als kinderen uitgespookt hebben, jeugdleiders-instituten, scholen voor maatschappelijk werk, paedagogische instanties van alle soort zwijgen en sluiten de ogen voor feiten als die in dit boek verteld worden, tot er plotseling, achter de gesloten deuren van de kinderrechter wel over móet worden gesproken.

Heeft Aalberse in dit boek onwaarheid gesproken en feiten gefantaseerd? Ieder die het dorpsleven kent weet dat hij slechts uit een overvloed van realiteit geput heeft, al blijft het bewonderenswaardig hoe hij zijn jonge getuigen er toe gebracht heeft zo vrij uit te spreken.

Honderden boeken, films, étalages, reclameplaten voor en over volwassenen, zelfs als er geen onvertogen woord of beeld in voorkomt, zijn oneindig prikkelender dan dit verslag over de wijze waarop kinderen onder elkaar sexueel experimenteren.

Honderden welwillende dominé's, padvindersleiders, speeltuinbestuurders, en niet het minst zij, die door infantiele sexualiteit zo makkelijk het slachoffer van onze zedewetten kunnen worden, zouden met deze waarheid over het kinderleven hun voordeel kunnen doen, en misschien de valkuil ontgaan, waar zovele naïevelingen in zijn gelopen.

De nachtclubs en strip-tease blijven open, de café's met damesbediening ook, de hel verlichte vrouwen met ontblote boezem lokken driemaal levensgroot voor de bioscopen, de call-girls wachten achter hun telefoon, de prostitutiespreiding bracht de prostitué's langs alle autowegen, maar een onthullend boek over de kinderlijke sexualiteit 'gaat net even over de schreef', en déze waarheid wordt verboden.

Het begin van een nieuwe censuur is aangekondigd.

Hoe ver zijn wij nog van de boekenverbranding?

Jef Last

BLACK BOYS

In zijn beroemde autobiografische roman *Black Boy* beschrijft Richard Wright hoe zijn blanke chefs hem een keer hebben opgehitst tot een gevecht tegen een andere neger-

jongen, waar hij eigenlijk niets tegen heeft. Ze hebben allebei het spelletje door, en begrijpen dat het de blanken alleen maar te doen is om het plezier van een vechtpartij tussen 'niggers' te zien. Ze spreken met elkaar af, alleen maar voor de schijn aan het spelletje te zullen meedoen – maar het eind van 't liedje is dat het gevecht toch doorgaat en ze elkaar tot bloedens toe bewerken; tot groot plezier van de blanke toeschouwers.

Hieraan moest ik onweerstaanbaar denken, toen ik las van de moord op Malcolm X, op de schouders van de Black Muslims geschoven en gewroken door het in brand steken van Moslimse tempel. Het wonderlijke is, dat deze negers wier doel het was zich volledig te emanciperen van elke blanke heerschappij, zich er toch toe hebben laten ophitsen niet tegen hun onderdrukkers op te staan, maar hun haat en agressiedriften op huns gelijken af te reageren. Maar het zou goed zijn als de kwelgeesten, die zich van geweldloze demonstraties niets aan trekken, zich door dit succesje niet laten geruststellen. Eén keer nog is het spelletje gelukt. Maar wie weet slaan de miljoenen Black Boys de volgende keer raak – in de goede richting! *W. F. W.*

TWEE HERDENKINGSUITGAVEN OVER GORTER

Documenten-publicaties over dichters en schrijvers zijn mits goed gehanteerd en met een zuiver dienende bedoeling gedaan, wel altijd een waardevol hulpmiddel om het beeld van de dichter te verduidelijken en in het beste geval een bijdrage ook tot verduidelijking van de poëzie zelf. Uitgever en lezer der documenten riskeren daarbij natuurlijk bewust dat het beeld van de dichter erdoor in zoverre ook wordt gewijzigd als wij hem in zijn gewone doen te zien krijgen. Lang niet altijd ontvangen wij een even rijk beeld van die mens in zijn gewone doen als wij van de dichter hadden, en er zijn genoeg van zulke publicaties te noemen die ons daarbij teleurstellingen bereiden en van illusies beroven. Terwille van de waarheid is dat dan nog altijd winst, al kan het zelfs voorkomen dat men sommige bijzonderheden maar liefst niet eens geweten had, om er niet storend aan te worden herinnerd bij het herlezen van een ons ter harte gaand dichtwerk.

Herman Gorter is tegen een uitgebreide publicatie van persoonlijke documenten uit zijn leven ten volle bestand gebleken, beter dan wie ook is men geneigd te zeggen. *Enno Endt* heeft de nederlandse literatuur-historie een grote dienst bewezen met het bijeenbrengen van deze documenten, in een lange reeks van jaren zorgvuldig tezamen gebracht en nu met kort en duidelijk commentaar uitgegeven in een omvangrijk en boeiend, voor de kenner en minnaar van Gorters poëzie zelfs spannend boek, de *Herman Gorter Documentatie* (Polak en Van Gennep, Amsterdam 1964). Het is nog slechts het eerste deel, deze documenten strekken zich uit over de jaren 1864 tot en met 1897.

Uit deze documenten komt Herman Gorter niet alleen ongeschonden te voorschijn, hij treedt er zelfs even stralend uit naar voren als uit zijn verzen. Dat wil iets zeggen. Het wil zeggen, en het bevestigt, want wij hadden ook eigenlijk niet anders verwacht dan dat Gorter een even stralend mens is geweest als hij een stralend dichter was. Even eenvoudig, even natuurlijk komt hij ons hier tegemoet, even zuiver en oprecht als in zijn poëzie. Een man met een stralende levenslust en een gezonde levenshonger, een echte vriend van de natuur, die er niet in misplaatst was zoals de cultuurmens toch haast altijd min of meer is maar erin thuis was en erbij behoorde. Het komt alles nog des te sprekender uit doordat Enno Endt er de voorkeur aan heeft gegeven, de documenten voor zichzelf te laten spreken.

Menigeen zou met dit prachtige materiaal in handen zich niet hebben kunnen weerhouden, nu dan ook de biografie van de dichter te gaan schrijven, maar ook de beste biograaf kan niet voorkomen dat hij tussen de lezer en de schrijver komt te staan en wij alles uit zijn mond, of wat riskanter is, dus uit zijn pen moeten vernemen en wij de dichter dus toch altijd maar indirect te zien krijgen. Hier verrijst hij recht voor ons: In zijn kinderjaren, nog te Wormerveer, en na de vroege dood van zijn begaafde vader, ds. Simon Gorter, in zijn jongensjaren te Amsterdam, met zijn oudere broer Douwe, die ook jong gestorven is, de moeder die er zich zo moedig alleen doorslaat tot hartelijke steun, ook al is hij door zijn ontwakend dichterschap soms nog zo geabsorbeerd; als student te midden der vrienden die hem vereerden — tot de scherts toe van zijn 'heiligverklaring' door zijn dispuut Unica, als hij de *Mei* heeft gepubliceerd, als sportman, een der eerste cricketspelers in het land, als leraar in Amersfoort en na enkele jaren in een eigen huisje bij Bussum, zonder vast ambt maar vrij man, en daar met zijn jonge vrouw in geregeld contact met Henriëtte en Richard Roland Holst en met Frederik en Martha van Eeden. De verzamelaar heeft voor zijn doel de archieven van Gorters dichter-tijdgenoten en dat van de *Nieuwe Gids* ontgonnen maar ook die van Barlaeusgymnasium en Universiteit, van het studentendispuut en van de Koninklijke Nederlandse Cricketbond.

Men aarzelt wat men belangrijker moet vinden, de brieven of Gorters nu ook voor het eerst gedrukte oraties voor zijn clubgenoten. Deze laatste zijn, met zijn beknopte 'autobiografie' in 1883 geschreven voor zijn toetreding tot het Amsterdams Studentencorps, niet minder dan bijdragen die wij voortaan tot het oeuvre van de dichter moeten rekenen; zijn behoefte de ontwikkeling der dingen, zij het een volk of de mensheid, in grote lijnen te zien, spreekt uit een uiteenzetting als die over de godsdienst der Grieken en die over de vestiging der Nederlanders in Indië, en de invloed op zijn wordend dichterschap kan men opmaken uit zijn met voorliefde gehouden verhandeling over de Woutergeschiedenis van Multatuli, naar hij zegt 'eene geschiedenis wier schrijver al zweeft zijn naam op duizende lippen, toch nog geene te boek gestelde beoordeeling gevonden heeft'. Wat hem aantrok is met een paar woorden tegen het slot door hem geaccentueerd: 'waar wij hooren dat een nieuwe weg ter waarheid wordt gewezen, en veel leugenachtigs verworpen wordt, daarheen te ijlen is onze plicht'. De oratie van 1885 over Horatius doet ons na de

eerste verwondering dat hij deze dichter boven niet alleen Ovidius maar ook Vergilius verkiest, begrijpen wat hij in Horatius zag: zonder er minder afkerig om te zijn van diens serviliteit, bewondert hij zijn menselijkheid, hij keerde zich niet af naar de dagen van voorheen, maar hij zoekt het in de natuur. Horatius, zegt hij tot tweemaal toe, was een vriend der natuur 'in haar ruimsten zin, hij bemint den wijn, het lied en de vrouw en hij doet dat beter en echter en natuurlijker dan de meesten onzer'. Hij was tevreden met het leven en had geen angst voor de dood. En: 'Volop natuur en stadslucht juist genoeg, hoe aardig vervloekt hij ze, om het buitenleven nog meer te genieten'.

In de oraties is de jonge literator aan het woord, in de brieven de mens, de jonge man, de jongen vaak, de dichter ook. Het valt niet te zeggen wat groter en zuiverder indruk op ons maakt, de zoon aan de moeder, de moeder aan de zoon, hem herkennen wij zonder verwondering, haar vinden wij met verrassing in dat intense, pure meeleven met de zoon, in haar bezorgdheid juist ook waar zij hem soms niet volgen kan en in haar vreugde als zij de verzen van *Mei* kan overschrijven voor zijn vriend Alphons Diepenbrock.

Men kan als lezer, als literatuur-historicus, als poëzieminnaar, als meelevend mens nog uren en uren opnieuw met dit boek doorbrengen. En wij zien reikhalzend uit naar het tweede deel, het opengaan van de volgende schatkamer.

⁂

Als een bijdrage tot de Gorter-herdenking hebben *Garmt Stuiveling* en uitgeverij Meulenhoff in een typografisch en naar omslag en verdere uitvoering bijzonder mooie uitgave de twintig gedichten samengebracht die van *Herman Gorter in handschrift* bestaan, telkens het facsimile naast de tekst; welke tekst dan soms enigszins verschilt van het handschrift, als nadien voor de eerste druk nog veranderingen werden aangebracht, om van nog weer latere, meestal schrappingen niet te spreken.

Men houde zulk een uitgave niet voor louter luxe, het is gelukkig dat bij zulk een bijzondere gelegenheid en enkele maal een dergelijke editie mogelijk blijkt. En men merkt dat men er de poëzie nog nader door komt. Want hier staat zij geschreven, hier is erin gewerkt, hier is het *gebeurd*, en met scherp opletten kan men zien wàt er gebeurd is, d.w.z. welke impulsen en intuïties de creatieve geest bewogen het ene niet te laten staan en het andere ervoor in de plaats te zetten. In de zorgvuldige en geestdriftige inleiding van Stuiveling, die het unieke van Gorters genie, naast dat van

die andere domineeszoon die zijn tijdgenoot was, Vincent van Gogh, in het licht stelt, gaat hij in het laatste gedeelte na wat er eigenlijk is gebeurd door het eerste, oudste, opgenomen gedicht in het handschrift op de (vers-)voet te volgen. En van de aanhef af kan men het dichten zelf zien, als de dichter in de eerste regel schrapt: *de* watren en een weidse perspectief schept met enkele: watren, nl.

De zon schijnt, watren droomen
en denken, het riet staat stil

Dit eerste gedichtje is een van de drie welke hier voor het eerst gepubliceerd werden, uit en met het handschrift, en al behoren ze wel merkbaar tot het jeugdwerk, niettemin blijkt bij zulk een dichter ook het vroegste dat nog achterhaald wordt, toch winst.

Stuiveling wijst er op, dat het actuele wordingskarakter van het handschrift in het geval van Gorter nog des te interessanter is, 'omdat de sensitieve verzen op zichzelf vaker de registratie zijn van een sentiment-in-wording dan van een sentiment-in-hoogspanning', men ziet de waarneming die het gevoel raakt in een levendige, soms watervlugge associatie overspringen in het ontroerd beleven, en men dicht met het wordende beeld mee. Wat men ervoor over dient te hebben is alleen de veranderingen in het manuscript zorgvuldig te proeven en er de gedrukte tekst nog eens naast te lezen: dat vergt een weinig geduld (voor deze tijd misschien veel) maar immers alleen het geduld vindt zich in wetenschap en kunst beloond; men ziet dan ook het verschil met alles wat heden ten dage in haast wordt neergeschreven.

Soms blijkt het een enkel overbodig woordje dat geschrapt wordt, zoals *ook* de klok telt de ogenblikken, wat veel sprekender en beklemmender wordt nu de slotregels, van XI, luiden:

Hoor de klok rikketikken,
hij telt de ogenblikken.

Men lette ook op de veranderingen in het korte gedicht (XII) over een nachtelijk samenzijn, waaruit de *laetitia post* spreekt in tegenstelling tot de spreekwoordelijke tristitia (Gorter wist het leven te genieten, te omhelzen, hij was een van die zeldzame waarlijk gelukkige mensen, een stralend wezen op aarde), en wie een woord zoekt voor het tegendeel van de tegenwoordig weer zo verlekkerd druk besproken pornografie, zou hier van een lichamelijk purografie willen spreken.

Van het vermaarde gedicht De dag gaat open als een gouden roos, met de bezinning bij zijn vierendertigste jaar

vinden we hier ook het eerste ontwerp in handschrift (XVII). Opzij staan er drie probeersels voor het begin van de derde regel: het ijle is open, het veld is wit, de aarde is dauw. Voor de eerste druk van het gedicht in mei 1900 in *De Nieuwe Tijd* werd het 'het veld is stil'; erboven kwam te staan: *Vreugde*. Maar het merkwaardigst zijn de varianten in de terzinen. Bij het maken in 1899 schreef hij, in het handschrift:

ik heb 't gevonden het levensgeluk
al ben 'k geworden vier en dertig jaar

In 1900 in *De Nieuwe Tijd* werd dat vragend afgedrukt:

Heb ik 't gevonden, het menschengeluk,
al moest ik worden vier en dertig jaar (?)

Later, in 1903 en vervolgens heeft Gorter het weer in bevestigende vorm hersteld. Dat komt overeen met zijn meer dan eens uitgesproken bezwaar tegen uitspraken van innerlijke zwakheid in de poëzie, zoals later ook Marsman dat zou doen. Hij vermande zich tot zekerheid, ook dat was voor hem School der poëzie!

Natuurlijk geven niet alle autografen evenveel inzicht in het creatieve 'gebeuren', de eerste ontwerpen zijn trouwens in de minderheid, en andere zijn afschriften als copy voor tijdschriftpublicaties bedoeld, die een meer regelmatig en doelmatig voorkomen vertonen dan de creatief bewogen eerste ontwerpen. Toch is zeer treffend het voor Willem Witsen gemaakte afschrift van het grootste gedicht dat Gorter schreef bij de vrijwillige deed van diens zuster Anna, het machtige verdrinkingsvisioen (een voorbeeld tevens van een tekst die om kennis van omstandigheden vraagt, want wat zou men begrijpen van de passage over haar stem (een klinkende klok, haar grote roep, haar stem waarmee ze was geboren) als men niet weet dat zij zangeres was).

Tenslotte is, ook voor de niet professionele grafoloog, de indruk van het handschrift zelf een openbaring. Waar het creatieve proces gaande is, is het ongewoon klein, als om tijd en snelheid te winnen, en tenslotte is het in latere jaren nog weer anders, verhelderd en als in het kleine gerijpt en merkwaardig is, in de drie laatste, blijkbaar overschrevene, het haast zeventiende eeuwse, meer rechtstandig gewordene en met méér losstaand geschreven lettergreepdelen. Beide typen bevestigen de lyrische dominant in Gorter, lijkt het mij, maar men ziet hoe het verstand dit allengs meer in bedwang heeft gekregen.

Anthonie Donker.

INHOUD

Victor E. van Vriesland: Verjaring 269
J. Kassies: Auschwitz-herdenking 271
Clem Schouwenaars: Frescobaldi-sonnetten II . 276
Wim Klinkenberg: Het kamerlid 279
H. Foppe: Gedicht 286
Gerard J. M. van het Reve: Een jeugd in Twente 287
Anthonie Donker: Herman Gorter na verloop van tijd 303
Kort Bestek 313
Ex Libris: *Anthonie Donker* 316

Medewerkers aan dit nummer:

Han Foppe, geboren in 1939, leraar, woont in Amsterdam onder erbarmelijke omstandigheden. Publikaties o.a. *Vorstenschool* (gedichten), Nijgh en Van Ditmar 1962.

Clem Schouwenaars, geboren in 1932 te Mortsel. Literair medewerker voor de poëzie aan *De Nieuwe Gazet.* Publikaties o.a. *De schaduwdrager, Etudes voor de Rechterhand* (poëzie, de laatstgenoemde bundel verschijnt binnenkort); Proza *Dokter Simon Falbeck* (1963) en *De Zeven Nachten* (1964).

ONTVANGEN BOEKEN

Josef Bor, *Requiem Theresienstadt,* uit het Tsjechisch vertaald door M. van Emde Boas-Starkenstein en W. Wielek-Berg, Wereld-Bibliotheek-Vereniging, Amsterdam 1965.

Anthonie Donker, met medewerking van E. G. Groeneveld, *V in Vers, de bezetting en het verzet in verzen op de voet gevolgd,* A. W. Sijthoff, Leiden 1965 (*f* 5,90).

Meyer Sluyser, . . . , *daar zaten wij, impressies over 'Londen '40–'45',* Kosmos, Amsterdam-Antwerpen z.j. (1965) (*f* 6,90).

Functies bij het onderwijs, Een wegwijzer voor hen die een loopbaan bij het onderwijs willen volgen, Publikatie van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 1965. (Bijlage: Salarissen zoals deze gelden in januari 1965).

Verschenen: de 2e druk van het standaardwerk over bezetting en verzet

FRIESLAND

ANNIS DOMINI 1940–1945

door dr. Y. N. Ypma.

De eerste druk, in 1953 verschenen, was reeds lang uitverkocht. Er was voortdurend vraag naar dit boek en daarom is het verheugend dat nu een tweede druk als „paperback" is verschenen. Aan de tekst zijn thans een aantal interessante documentaire foto's toegevoegd.

Dankzij de medewerking van de Vereniging Friesland 1940–1945 kunnen wij het boek tegen de uiterst lage prijs van *f* 4,– aanbieden.

Formaat 12.7 x 19.5 cm, 372 pagina's en 12 pagina's illustraties.

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de uitgever Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.